

T.C

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**YÜKSEK LİSANS
TEZİ**

**ŞEYH MUHAMMED SADIK MUHAMMED
YUSUF'UN HAYATI, ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ**

KHALİMA RAKHMANOVA

2501171140

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. ADNAN DEMİRCAN

İSTANBUL-2020

ÖZ

ŞEYH MUHAMMED SADIK MUHAMMED YUSUF'UN HAYATI, ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ

RAKHMANOVA KHALİMA

Sovyetler Birliği'nin 1923'te Özbekistan'ı ilhakı ile birlikte bölge İslam dünyasından tamamen izole edilmiştir. Bölge halkının İslam'la bağlantısını koparmak için ibadet yerleri kapatılmış, vakıf mallarına el konulmuş, alimler ve din adamları idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Ama her şeye rağmen bu bölgede dinini koruyan ve ona sımsıkı sarılan insanlar yetişmiştir. Onlardan biri de Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'tur.

Sovyetlerin gölgesi altında çocukluk ve gençlik yıllarını geçiren Şeyh Muhammed Sadık, Özbekistan'ın Buhara ve Taşkent şehirlerinde ve Libya'daki önemli İslam okullarında eğitimini tamamlamıştır. Ömrünü İslam'a hizmete adanmış Muhammed Sadık 1980-1993 yılları arasında Özbekistan'da pek çok ilmi ve idari görevlerde bulunmuştur. Yaklaşık on yıl süren sürgün hayatının ardından ülkesine dönen Muhammed Sadık ölümüne kadar yaptığı faaliyetlerle İslam'a hizmet etmeye çalışmış, Özbek halkının İslam'la bağının yeniden kurulmasına öncülük etmiştir.

Muhammed Sadık eğitimi, nüfuzu ve mücadeleci kişiliğiyle Özbekistan'da birçok İslami faaliyeti başlatan ve sürdüren önemli bir isimdir. Kurduğu yayınevi aracılığıyla pek çok dini eserin basım, yayım ve dağıtım faaliyetini gerçekleştirmiştir. Tarihi geçmiş ecdadın medresesi, bir emanet olarak görmüş ve onu tüm gerçekleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yönde 'İslam Tarihi', 'Semerkant'ın Seçkin Alimleri', 'Tarih Emanettir' gibi eserler yazmıştır. Yazdığı ve yayınladığı onlarca eserin yanı sıra vaazlar ve sohbetler vasıtasıyla Özbek halkına İslam'ı anlatmaya çalışmıştır. Şeyh Muhammed Sadık, Özbekistan coğrafyasında İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılıp yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Sözcükler: Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Özbekistan, Sovyetler Birliği, İslam.

ABSTRACT

SHEIKH MUHAMMAD SADIK MUHAMMAD YUSUF: HIS LIFE, WORKS AND HISTORIOGRAPHY

RAKHMANOVA KHALIMA

With the annexation of Uzbekistan in 1923, the region was completely closed to the Islamic world. Places of worship were closed, foundation properties were seized, scholars and clerics were executed or exiled to disconnect the people of the region from Islam. However, despite all of these, people who protect their religion and hug them tightly grew up in this region. One of them was Sheikh Muhammad Sadik Muhammad Yusuf. Sheikh Muhammad Sadik, who spent his childhood and youth under the shadow of the Soviets, completed his education in important Islamic schools in Uzbekistan and Libya. Muhammed Sadik, who devoted his life to Islam, served in many scientific and administrative positions in Uzbekistan between 1980-1993. After returning to his country after nearly ten years of exile life, Muhammed Sadik tried to serve Islam with his activities until his death and pioneered the re-establishment of the Uzbek people's connection with Islam. Muhammed Sadik is an important person who started and continues many Islamic activities in Uzbekistan with his education, influence and challenging personality. He carried out the printing, publishing and distribution activities of many religious works through the publishing house he established. He regarded history as a source of knowledge a relic of the past and he devoted his life to enlighten all its reality. He has published many works in this directions. He tried to explain Islam to the Uzbek people through sermons and conversations, as well as many works he wrote and published. Sheikh Muhammed Sadik played an important role in the correct understanding and spread of Islam in the geography of Uzbekistan.

Key Words: Sheikh Muhammed Sadik Muhammed Yusuf, Uzbekistan, The Soviet Union, Islam.

ÖNSÖZ

Orta Asya'nın en köklü tarihine sahip ülkelerinden biri olan Özbekistan, ilim dünyasının göz bebeği âlimlerin yetiştiği bir ülkedir. İmam Buhari, İmam Maturidi, Bahauddin Nakşibendi, İbn Sina gibi şahsiyetler buna örnek gösterilebilir. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf da yirminci yüzyılda Özbekistan'da yetişen önemli âlimlerdendir. Kendisi ecdadının mirasını taşıyan, çok yönlü, tarihi emanet olarak gören, kendi ülkesinde hemen hemen herkesin evine, hatta kalbine giren bir âlimdir. Bu çalışmada Muhammed Sadık'ın hayatını, eserlerini, tarihçiliğini tanımak ve tanıtmak amaçlanmıştır.

İlim tahsili, Müslümanlar için farzdır. Tarih, ilim peşinden koşmuş, kendisini bu yolda feda etmiş ve sahip olduğu her şeyi bu uğurda harcamayı doğal hayat biçimi olarak seçmiş büyük İslam âlimlerine tanıklık etmiştir. Bu zatlar tüm ilim dallarında önemli çalışmalar yapmışlardır. Peygamberlerin varisleri olarak ellerinde bir fenerle yolu aydınlatmış ve insanlara pek çok açıdan yol göstermişlerdir. Uzun zaman karanlıkta kalan, ilim ve dine susamış Özbekistan halkı için bu misyonu üstlenen şahıslardan biri de şüphesiz Muhammed Sadık'tır. İslami ilimlerin hemen hemen hepsinde eserler vermiş olan bu çok yönlü İslam âliminin hayatı ve çalışmaları pek çok açıdan değerlidir. Sovyetler döneminde Özbekistan halkına dini konularla ilgili sadece olumsuz bilgiler verilmiştir. Din, insanlık için zararlı bir şey olarak nitelendirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında olan bölgelerde "Din halkların afyonudur" deyiimi adeta bir slogan haline getirilmiştir. Muhammed Sadık, türlü zorluklara göğüs gererek Sovyetler Birliği ve sonrasında gelen bağımsızlık döneminde yaptığı çalışmalarla halkın yeniden bilinçlendirilmesi ve din anlayışının üst düzeye çıkartılması hedefiyle çalışmış bir âlimdir.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı anlatılmaktadır. Babası Muhammed Yusuf'un oğlunun âlim olarak yetişmesindeki katkısı, ailesinin desteği, talebelik yıllarındaki mücadelesi, iş hayatı, gurbet yılları ve son olarak vatanına döndükten sonraki hayatı incelenmektedir. Muhammed Sadık'ın Özbekistan'da yaptığı işlere dikkat çekilmektedir. İkinci bölüm Şeyh'in eserlerine ayrılmıştır. Tüm eserleri kısaca tanıtılarak konulara göre sıralanmıştır. Üçüncü bölümde *İslam Tarihi* eseri esas alınarak Muhammed Sadık'ın tarihçiliği incelenmektedir. Muhammed Sadık'ın tarihi

konu almayan eserlerinde bile tarihsel olaylara değindiği ve atıflar yaptığı dikkat çeker. Müellif'in 'Tarih Emanettir' eseri incelenirken Özbekistan'da dini hayatın baskı ve zulüm gördüğü geçmiş dönemine ışık tutulmaktadır. Sovyetler Birliği tarafından karalanan tarih tüm gerçekleri ile anlatılmaktadır. Geçmişin karanlık tarihinin aydınlatılmaya çalışıldığı bu eserde, yazarın tarih anlayışını bir emanet olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu eserin Özbekistan devleti tarafından yayınlanmasına izin verilmediği için esere müellifin yakınları vasıtasıyla ulaşılabilmiştir.

Son olarak Muhammed Sadık'ın Özbekistan halkı için giriştiği mücadelelerden bahsedilerek "İslam'a Adanmış" ömründe yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

2018 yılının Temmuz ayında Özbekistan'da rahmetli Özbek halk yazarı Tahir Melik'in (ö. 2019) evine yaptığım ziyaret esnasında bana Muhammed Sadık'ın 'İslam Tarihi' kitabını verdiğinde kalbimde heyecanla birlikte sorumluluk his ettim. Muhammed Sadık ve onun eserleri Orta Asya'da çok meşhur ve rağbet görmektedir. Benim de onun eserlerine olan sevgim büyüktü. Bu yüzden de çalışmamda onun hayatını ve tarihçiliğini araştırmak isteyip, danışman hocam Prof. Dr. Adnan Demircan'a söylediğimde bana destek verip, bu çalışmanın benim için daha faydalı olabileceğini belirtip kabul ettiği ve yol gösterdiği için saygıdeğer hocama çok minnettarım. Bu konuda bana yardım ve destekte bulunan 'Hilal-Neşir' yayınevi üyelerine ve özellikle çalışanı, aynı zamanda Şeyh'in talebelerinden olan Haydarov Yorqinjon Zahidjanoviç'a da teşekkür ederim. Kıymetli zamanını bana ayıran Osman Aydınlı, Nurettin Gemiciler ve Mustafa Karataş hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum. Şeyh'in kardeşi Muhammed Emin ve kızı Adinahan Muhammed Yusuf'lara destek ve yardımları için müteşekkirim. Ayrıca her zaman yanımda olup beni destekleyen Eşim ve kızlarıma yardımları ve bana olan inançları için sonsuz minnettarım. Ve yine bu çalışma sırasında yardımlarını esirgemeyen, emeği geçen herkese çok teşekkür ederim. Özellikle dualarıyla beni her zaman koruyup manevi destekleyen annem Habibahon Rahmanova'ya teşekkürü borç bilirim.

Khalima RAKHMANOVA

İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED SADIK'IN HAYATI VE FAALİYETLERİ

1.1. HAYATI	5
1.1.1. Ailesi	5
1.1.2. Çocukluğu ve Eğitimi	7
1.1.3. Eşi ve Çocukları	9
1.1.4. Libya'daki Eğitimi	11
1.1.5. İş Hayatı	12
1.1.6. Gurbet Yılları	16
1.1.7. Vatanına Dönmesi	18
1.2. Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un Özbekistan'daki Faaliyetleri ...	21

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

2.1. Tüm Eserleri	27
2.1.1. Telif Ettiği Eserler:	27
2.1.2. Tercüme Ettiği Eserler:	28

2. 1.3.Tercüme ve Şerh Ettiği Eserler:.....	28
2.2. Tür ve Konularına Göre Eserleri.....	28
2. 2.1. Kur'an, Tefsir ve Hadis Eserleri	29
2.2.1.1. Тафсири Ҳилол-Tefsir-i Hilal (Hilal Tefsiri).....	29
2.2.1.2. Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси- Qur'on-ı Karim ve Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarjiması (Kur'an-ı Kerim ve Özbek Dilindeki Anlamlar Tercümesi)	30
2.2.1.3. Қуръон илмлари-Qur'on İlimlari (Kur'an İlimleri)	30
2.2.1.4. Қуръон ва суннатдаги илмий мўъжизалар. Kuron va sunnatdagi ilmi mojizalar. (Kur'an ve Sünnetteki Bilimsel Mucizeler)	31
2.2.1.5. Ҳадис ва Ҳаёт-Hadis va Hayot (Hadis ve Hayat)	32
2.2.1.6. Мусталаҳул ҳадис-Mustalahul Hadis (Mustalahu'l-Hadis).....	37
2.2.1.7. Расулуллоҳ Соллалоҳу Алайҳи Васаллам-Rasululloh Sollallahu Alayhi Vasallam (Resulullah Sallallahu Aleyhi ve Sellem)	38
2.2.2. Akide ve İtikâd Eserleri	38
2.2.2.1. Сунний акидалар-Sunniy Aqidalar (Sünni Akideler).....	38
2.2.2.2. Акийдатут-Таҳовия Шарҳининг Талхийси-Akiydatüt Tahaviye Şerhinin Telhisi (Akidetü't-Tahaviyye Yorumunun Özeti).....	39
2.2.2.3. Ақоид Илми Ва Унга Боғлиқ Масалар-Aqoid İlmi va Unga Boğliq Masalalar (Akaid İlmi ve İlgili Meseleler).....	39
2.2.2.4. Фолбинлик, Сехргарлик. Жин чиқариш ва ноъанави даволаш каби ишларни ҳақиқати - Falbinlik, Sehirgarlik, Cin çıkariş va noananavi davolaş kabi işlarning hakikati. (Falcılık , Sihir yapmak ve Cin çıkarmak işlerinin hakikati).....	39
2.2.2.5. Иймон-İymon (İman).....	39

2.2.2.6. Хидоят Имоми имом абу Мансур Мотурудий - Hidayet İmamı: İmam Ebu Mansur Maturidi (Hidayet İmamı ebu Mansur Maturudi).	40
2.2.3. Fıkıh ve Bu Yöndeki Eserler.....	41
2.2.3.1. Кифоя 3 жилдлик-Kifoya [3 Cilt] (Kifaya)	41
2.2.3.2. Мўминнинг Меърожи/Муфассал Намоз Китоби/Möminning Meroji/Mufassal Namoz Kitobi (Müminin Miracı/Ayrıntılı Namaz Kitabı).....	41
2.2.3.3. Мўминнинг Калкони/Муфассал Рўза Китоби-Mo'minnin Kalkoni/Mufassal Roza Kitobi (Müminin Kalkanı/Ayrıntılı Oruç Kitabı).....	42
2.2.3.4. Мўминнинг Нажоти/Муфассал Закот Китоби-Mominin Nacoti/Mufassal Zakot Kitobi (Müminin Kurtuluşu/Ayrıntılı Zekât Kitabı)	42
2.2.3.5. Зикир Аҳлидан Сўранг/Топлами-Zikir Ahlidan Sorang/Toplami (Zikir Ehline Sorun/Mecmuası)	43
2.2.3.6. Мўминнинг Умр Сафари/Муфассал Хаж Китоби-Möminning Umr Safari/Mufassal Hac Kitobi (Müminin Ömür Seferi/ Ayrıntılı Hac Kitabı)	43
2.2.3.7. Бозор Ва Унга Боғлиқ Масалалар-Bozor va Unga Boğliq Masalalar (Pazar ve İlgili Meseleler).....	43
2.2.3.8. Усулul фикх-Usulul Fiqh (Fıkıh Usulü)	44
2.4. Tasavvuf Eserler.....	44
2.4.1. Накшбандия: Вазифалар, Зикирлар-Nakşbandiya: Vazifalar, Zikirler (Nakşibendilik: Vazifeler, Zikirler)	44
2.4.2. Хислатли Ҳикматлар Шарҳи-Hislatli Hikmatlar Şarhi [5 Cilt] (Faziletli Hikmetler Yorumu)	44
2.4.3. Одоблар Хазинаси имом ал-Бухорий Ал-Адаб Ал-Муфрад китобини шарҳи -Odoblar Hazinasi İmom al- Buhori Al- Adab Al- Mufrad Kitobini Şarhi [4 Cilt] (Ahlak Hazinesi İmam Buhari El-Edebü'l El-Müfred Kitabının Şerhi).....	45

2.4.4. Тасаввуф ҳақида тасаввур- Tasavvuf Haqida Tasavvur (Tasavvuf Hakkında Tasavvur).....	45
2.4.5 Рухий Тарбия-Ruhiy Tarbiya (Ruhsal Terbiye).....	46
2. 4.6. Зухд Ва Хаё-Zuhd va Hayo (Züht ve Hayâ).....	46
2.5. Dini İnancı Kapsayan Eserler.....	47
2.5.1. Мукаммал Саодат Йўли-Mukammal Saodat Yo'li (Mükemmel Saadet Yolu)	47
2.5.2. Соф Табиат Дини/Саййид Мубашшир Тарозий/Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф Таржимаси-Sof Tabiat Dini/Sayyid Mubaşşir Tarozi/Şeyh Muhammed Sadık Tarcimasi (Saf Tabiat Dini/Seyid Mübeşşir Tarozi/Şeyh Muhammed Sadık Tercümesi)	47
2.5.3. Амаллар Ниятга Боғлиқдир-Amallar Niyatga Bogliqdir (Ameller Niyete Bağlı)	47
2.5.4. Ҳалол Очик Ойдиндир. Ҳаром Очик Ойдиндир-Halol Oçik Oydindir Harom Oçik Oydindir (Helal Bellidir Haram Bellidir).....	48
2.5.5. Ёлғон китоби-Yolğon Kitobi (Yalan Kitabý)	48
2.5.6. Ижтимоий одоблар-İctimoıy Odoplar (Sosyal Adaplar).....	48
2.5.7. Бахтиёр оила-Bahtiyor Oila (Mutlu Aile)	49
2.5.8. Соғлом бола-Soğlom Bola (Sağlam Çocuk)	49
2.5.9. Исроф-İsrof (İsraf)	49
2.5.10. Ихтилофлар: Сабаблар, Ечимлар-İhtiloflar: Sabablar, Yeçimler (İhtilaflar: Sebepler ve Sonuçlar).....	49
2.5.11. Васатия – ҳаёт йўли-Vasatiya – Hayot Yo'li (Vasat Hayat Yolu)	50
2.5.14. Дин – насиҳатдир-Din-Nasihattir (Din Nasihattir).....	50

2.5.15. Дин Насихатдир Беҳуда Ишларни Тарк Қилиш Киши Исломининг Хуснидандир-Din Nasihatdir Behuda İşlarni Tark Kiliş Kişi İslamining Husnidandir (Din Öğütleri Beyhude İşleri Terk Etmek İslam'ın Güzel Sıfatıdır)	51
2.5.16. Мазҳаблар-Бирлик Рамзи-Mazhablar-Birlik Ramzi (Mezhepler-Birlik Simgesi)	51
2.5.17. Мазҳабсизлик Ислом Шариатиға Таҳдид Солувчи Энг Хатарли Бидъатдир-Mazhabsizlik İslom Şariatiga Tahdid Soluvçı Eng Hatarli Bidattir (Mezhepsizlik-İslam Şariatını Tehdit Eden Bid'attir).....	52
2.5.18. Очик Хат-Оçик Hat (Açık Mektup)	52
2.5.19. Кексаларни Эъзозлаш-Keksalarni Ezozlaş (Yaşlılara Saygı).....	52
2.5.21. Яхшилик ва силаи раҳм-Yahşilik va Silai Rahm (İyilik ve Sile-i Rahim-[2 Cilt]	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYH MUHAMMED SADİK MUHAMMED YUSUF'UN TARİHÇİLİĞİ VE İSLAM TARİHİ ESERLERİ

3.1. Tarih Anlayışı.....	54
3.1.1. Kullandığı Kaynaklar.....	57
3.1.1.1. Hadis Kaynakları	58
3.1.1.2. Kaynak Olarak Kullandığı Tarih Kitapları	59
3.1.1.3. Kitab-ı Mukaddes	60
3.1.1.4. Batılı Kaynakları.....	60
3.2. Tarih Metodu.....	61
3.3. Tarih Üslubu	65
3.4. Şeyh'in Tarih Çalışmalarının Etkisi.....	67

3.5. Tarih Emanettir Kitabı ve Muhtevası.....	67
3.5.1. Muhammed Musa Türkistani.....	69
3.5.2. Seyyid Abdülmümin.....	70
3.5.3. Dukçu Eşan.....	71
3.5.4. Seyyid Mübeşşir Terazî	71
3.6. Tarihi Yeniden Yazmak Hakkında	72
3.7. Türkistan Birliği.....	73
3.8. Semerkant'ın Seçkin Alimleri Eserinin Muhtevası	74
SONUÇ.....	81
KAYNAKÇA	83

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	:Adı geçen eser
b.	:Oğlu
bkz.	:Bakınız
bsk.	:Baskı
c.	:Cilt
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
m.	:Miladi
ö.	:Ölüm tarihi
s.	:Sene
s.	:Sayfa
s.a.v	:Sallallahu Aleyhi Vesellem
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
y.y.	:Yüz yıl
y.	:Yayınevi

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE HEDEFİ

İslam'ın Orta Asya'ya gelmesi VII. yüzyıla; Emevi halifesi Muaviye zamanına dayanır.¹ IX yüzyılda Samaniler Devleti, aynı asırda Karahanlılar Devleti, XIII yüzyıla gelip Harezmşahlar Devleti kuruldu. Bu çok karışık siyasi ortamda sosyal ve ekonomik değişimlerle beraber kültürel hayatta gelişmeler oldu. Dünyaca ünlü düşünürler, ilim adamları ve din alimleri yetişti. Bunlardan Fergani, Musa el-Harezmi, Farabi, Biruni, İbn Sina, İmam Buhari, Hakim et-Tirmizi gibi alimler dünya ilmine büyük katkıda bulunmuştur. 1220-1221 senelerinde bölge Cengiz Han liderliğindeki Moğollar istilasına uğradı. XIV-XV yüzyıllarda Emir Timur başkanlığındaki Türk kabileleri başta olmak üzere Orta Asya topluluklarının devleti kuruldu. Yirmi yedi devleti idaresi altına alarak bir imparatorluk kuran Timur'un hükümdarlık döneminde, günümüzde de cazibesıyla herkesi meftun eden Semerkant ve Buhara'daki tarihi abideler inşa edildi. Sosyal, siyasi ve kültürel hayatta büyük gelişimler oldu. XV yüzyılın sonunda Şeybaniler devleti, XVI-XVIII yüzyıllarda Türkistan bölünerek küçük hanlıklar ortaya çıktı. Bunlar: Hive Hanlığı, Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığıdır. XIX yüzyılın ikinci yarısında bütün Türkistan Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmeye başlandı. Çarlık Rusya'sının bölgedeki ilk hakimiyeti, 1867 yılında merkezi Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasıyla başlamıştır. 1917 yılında ise Bolşevikler, Taşkent'e gelerek egemenliklerini ilan etmişlerdir. 1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, SSCB'nin çöküşüyle birlikte 1 Eylül 1991'de bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti kurulmuştur.²

Orta Asya'nın en önemli ülkelerinden biri olan Özbekistan; jeostratejik konumu, köklü tarihi, zengin kültürel değerleri ve ekonomik potansiyeliyle sömürgecilerin dikkatini her zaman çekmiştir. Çar Rusya'sı Türkistan'ı alırken doğal kaynakları ve zengin topraklarını ham madde merkezi yaptı ve sanayi malları için pazara dönüştürmeye çalıştı. Pamuklu sanayi geliştirildi: pamuklu dokuma, yağ,

¹Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **İslam Tarihi**, Hilal Neşir, Taşkent, 2018, c.2, s. 508.

²Soyıbjon Tillaboyev, Akbar Zamonov, **Özbekistan Tarihi** (XIX -XX y.y.) Taşkent, 2014. 'Sharq' yayınevi.

sabun ve çeşitli atölyeler. 1898’de 1748 kilometrelik demiryolu hattı yapıldı. Böylece Çarlık Rusya, sonradan da Bolşevik yönetimi Turkistan’ın doğal zenginliklerini kolay taşıma imkanına sahip oldu. Bu sömürgeci baskısına karşı 1893’te Taşkent’te, 1898’de Andican’da Dukçi İşan ayaklanması ve 1916’da Taşkent, Mergilan ve Cizzah’ta halk ayaklanmaları olsa da bunlar kanlı bir şekilde bastırılmıştı.

1917 yılından itibaren bölgede Bolşeviklerin egemenliği başlamıştı. Bu dönemde Özbekistan’da sanayi, tarım, ilim, teknik ve kültür alanında belli gelişmeler olduysa da mahiyet itibariyle dünyadaki sosyal ve ekonomik gelişmelerin çok gerisinde kalmıştı. Böylece Özbekistan, eski Sovyetler Birliği içinde ucuz hammadde ve stratejik zenginlikler açısından kaynak ülke, hazır ürün satılacak bir pazar oldu. Özbekistan’daki manevi hayat çok zarar gördü. 1930-1950 yıllarında 40.000 kadar aydın ve din alimi recim kurbanı oldu. 1923 yılında Sovyetler Birliği Orta Asya halklarını İslam dünyasına tamamen kapatılmış ve hiçbir Müslüman’a yurt dışına çıkma izni verilmemiştir. 1929 yılında Arap alfabesi Latin alfabesiyle değiştirilmiş, daha sonra da Rus-Kiril alfabesiyle değiştirilerek Özbekistan’da İslamiyet’in ortadan kaldırılma çabaları hızlandırılmıştır. İslam’a karşı güçlü bir propaganda yürütülmüştür. Camiler ve Kuran kursları kapatılmış, vakıf malları kamulaştırılmış, şeriat mahkemeleri kaldırılmış ve din alimleri sürgüne gönderilmiş ya da idam edilmiştir.³

Sovyetler döneminde Özbekistan, Orta Asya Müslümanları açısından özel bir öneme sahip olmuştur. 1943’te kurulan ve Sovyetlerin yıkılışına kadar bölgedeki en güçlü dini idare vasfını taşıyan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini Nezareti (Dini idare), Taşkent’te bulunuyordu. Faaliyetine izin verilen Buhara’daki Mir Arap ve Taşkent’teki İsmail el-Buhari medreseleri, o dönemde Sovyetler Birliğinin tamamının Müslüman din görevlisi ihtiyacını karşılamıştır.⁴

3.‘Doğu Sovyet Müslümanları’ dergisi, ‘İslam talimatı ve halklar arası ilişkiler’ makalesi s.1-2, 1990y. 2.baskı

4.Muhammed Emin, **İslam’a Adanmış Ömür**, Taşkent, Hilal Neşir, y. 2016.

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un yetiştiği siyasi ve sosyal çevreyi daha iyi anlayabilmemiz için Seyfettin Erşahin tarafından yapılan çalışmadan birkaç alıntı yapabiliriz. “Din ve vicdan hürriyeti kâğıt üzerinde bulunmasına rağmen, uygulamada, adeta resmi din statüsü kazanmış olan ateizm, bütün dini inançlar ve felsefi kanaatlerle mücadele ediyor, özel mülkiyet hakkı ise tamamen yok sayılıyor. Bu anlayışın bir sonucu olarak dini kavram, kurum ve kişinin ortadan kaldırıldığı, özel mülkiyetin müsadere edildiği bilinmektedir.” Bu anlatımda da görüldüğü gibi Sovyet coğrafyasında dini faaliyetlerde bulunmak bir yana dini yaşamak noktasında da engeller mevcuttu.

Baskıcı nitelikteki Sovyet rejiminin bütün yetkilileri ülkelerinde temel insan haklarının en mükemmel şekilde korunduğunu belirtmektedirler. Yönetimlerindeki insanlar ve halklar Sovyet devletine olan 'şükran borçlarına' çağırılmışlardır. Söz gelimi '7 Kasım 1975'te Taşkent Tilla Şeyh Camisinde yapılan vaazda hatip, devrimin Sovyet halkına mutluluk, asayiş ve hatta dini yaşamaya imkân verdiği için Allah'tan onu korumasını dilemiştir.' Aynı şekilde Dini İdare Başkanı Şeyh İsmail Mahdum, 1971 yılında din konusunda kaleme aldığı eserinde Lenin'den başlayarak Sovyet yetkililerin: 'din ve vicdan hürriyetini insanlara verdiğini 'belgelerle' ortaya koymaya çalışmıştır.' Görüldüğü gibi Sovyet İslam uleması yaşadıkları siyasi, ideolojik, ekonomik ve sosyal şartlardan etkilenen ve bu şartların değişmesiyle yeni açılımlar kazanan bir insan hakları bakışı ortaya koymuşlardır. Ancak burada şu hatırlanmalıdır ki 'yeni dönemde İslam yükseltilmemiş, aksine Hristiyanlık onun düzeyine güya indirilerek eşitlik sağlanmıştır'⁵. Daha doğrusu bütün dinlere yok olmada eşitlik hakkı verilmiştir.

Yukarıda verilen bilgiler Şeyh Muhammed Sadık'ın yetiştiği çevre hakkında bir fikir vermektedir. Özbekistan halkı için bu zor ve baskıcı şartlarda Şeyh Muhammed Sadık her zaman hidayeti, doğru yolu, hak ve batılı gösteren; vatanına, milletine, dinine sadık bir alim olmuştur.

⁵ Seyfettin Erşahin, **Özbek Alimi Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un İslam'da İnsan Hakları Adli Eseri Üzerine**. İslam Araştırmalar Dergisi, cilt 14, 2001, s.2.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu çalışmada, Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un yayınlanmış tüm eserleri, yazarın kardeşi Muhammed Emin Muhammed Yusuf'un 'İslam'a Adanmış Ömür' kitabı, yazarın ailesiyle yaptığım röportajlar, dostları ve öğrencileri tarafından kaleme alınmış 'Muhammed'e sadık Muhammed Sadık' adlı eserleri esas alınmıştır. Çalışmanın ilk etabında Muhammed Sadık'ın tüm eseriyle kapsamlı bir inceleme yapılarak tezin temel kaynakları oluşturuldu. Yazarın talebelerinden biri Hüseyinhan Yahya Abdülmecid tarafından yazılan makale başta olmak üzere çeşitli makalelerden faydalanıldı. Müellifin kardeşi Muhammed Emin, kızı Adinahan Muhammed Yusuf, kız kardeşinin eşi ve aynı anda talebelerinden biri olan Muhammed Karimi Özbekistan'da ziyaret edilerek röportajlar yapıldı. Hilal Neşir yayınevinden de konuyla ilgili gereken bilgileri alma fırsatı bulundu. Bu ise alime olan ilginin daha da artmasına ve çalışmanın daha şevkle yürütmesine sebep oldu. Müellifin hayatıyla ilgili kısmına kendileriyle mülakat yapılan kişilerin verdiği bilgiler ve onların yardımıyla ulaşılan kaynaklardan toplanan bilgiler katılarak çalışmanın zenginliği ve orijinallliği artırıldı. Muhammed Sadık'ın kitaplarının basıldığı ve oğlunun orada yönetici olarak çalıştığı Hilâl-Neşir Yayınevi tarafından hazırlanan müellifin basılmış olan tüm kitaplarının elektronik formatına ulaşma imkânını sundu. Ayrıca yazarın kızı Adinahan tarafından ulaşılan, bazı sebeplerden ötürü hala yayınlanmamış 'Tarih Emanettir' eserinden de faydalanarak M. Sadık'ın tarih anlayışını daha derin anlamamıza imkan sağlandı. Konuyla ilgili internette yayınlanan makalelere, özellikle de temelini müellifin kendisi oluşturduğu İslom.uz gibi sitelere de başvuruldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED SADIK'IN HAYATI VE FAALİYETLERİ

1.1.HAYATI

1.1.1. Ailesi

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf 15 Nisan 1952'de Özbekistan Cumhuriyeti Andican şehri Asake ilçesinin Niyazbatır köyünde doğdu. Babası Muhammed Yusuf Baybotaoglu ve annesi Sabirahan Tilekberdikızı olup erkek kardeşi Muhammed Emin ve kız kardeşi Tacinisa ile üç kardeşiler⁶.

Muhammed Sadık'ın babası Muhammed Yusuf 1928'de Özbekistan'ın Andican şehri Karakorgan köyünde doğdu. M. Yusuf'un babası Baybota köyünde çobandı. Küçük Yusuf'un annesi ve iki küçük kardeşi o beş yaşındayken ağır bir hastalıktan vefat etmişlerdir. Yeniden evlenen babasının yanında kalan Yusuf aileye yardım etmeye başlamış ve çobanlık yapmıştır. Küçük çoban koyunları güderken bazı zamanlar dayısından İslam dininin ilk öğütlerini almıştır. Dayısı Molla Parpi o zamanın şartlarında dini bilen çok az kişilerden biri idi. Köyün hocası olarak bilinirdi. Bu öğrendikleri Yusuf'un kalbinde büyüyerek ileride medreseye gitmesine vesile olmuştur. Hem manen hem madden yoksullaştığı bu süreçte küçük M. Yusuf'u hayat bu şekilde eğitmiştir. Sovyet Ortaokulunun 7 sınıfını tamamlayan M. Yusuf tarım üretim kooperatifi tarlasında çalışmıştır. Evlendikten sonra 1953 yılında Buhara şehrindeki 'Mir Arap' medresesinde okumaya hak kazanmıştır. Bütün Sovyetler Birliği içinde tek olan ve 20'ye kadar öğrenci kabul eden bu medrese M. Yusuf için arzusunun gerçekleştiği mekan olmuştur. Medresede o zamanın alimlerinden Muhammed Emin, hafız Şehabeddin gibi hocalardan dersler almıştır. Medresede başarısı, adap-ahlakıyla herkesin dikkatini çeken M. Yusuf sadece dersleri ile yetinmeyip gece gündüz çalışarak kendini geliştirmiştir. Kur'an-ı Kerim ezberlemiş, Akaid, Arap dili ve grameri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu arada Muhammed Yusuf geceleri gizlice medrese tuvaletini temizleyerek nefsinin terbiye

⁶ Muhammed Amin Muhammed Yusuf, **İslama Adanmış Ömür**, 2016, Taşkent, Hilal Neşir, s. 9

etmeye çalışmıştır. Bunu öğrenen hocalarından Muhammed Emin: ‘Sen ve senin zürriyetlerinden alim ve ulemalar yetişsin’ diye dua etmiştir.⁷ Yıllar sonra bu duanın kabul olduğunu zaman göstermiştir.

1959’da medreseyi tamamlayan M. Yusuf Andican şehrinin Bulakbaşı ilçesindeki camiye imam olarak tayin edilmiştir. Civardaki ondan fazla ilçe içinde kullanımına izin verilen tek camide Cuma hutbesi ve namazı kılınıyordu. M. Yusuf’tan önce bu camide 17 imam türlü sebeplerden ötürü işi bırakmak zorunda kalmışlardır. Ama Yusuf Hoca tüm zorluk ve imkansızlıklara göğüs gererek ömrünün sonuna kadar, yani 45 sene bu camide imam olarak çalışmıştır. Birçok öğrenci yetiştirmiştir. Oğlu Muhammed Sadık’ın da ilk öğretmeni olmuştur. Herkes tarafından sevilip sayılan, Hacı dede olarak tanınan Muhammed Yusuf, ömrünün son günü olan 3 Eylül 2004 Cuma günü, Cuma hutbesini okurken burada vefat etmiştir⁸.

Muhammed Sadık’ın annesi Sabirahan Tilekberdikızı 1928 yılında Andican şehrinin Karakurgan köyünde doğmuştur. Sabirahan annenin çocukluk ve gençlik yılları ikinci dünya savaşı yıllarına denk gelmiştir. Etrafta açlık, ekonomik kriz ve başka türlü zorluklar içinde bir dilim ekmek için kolhoz tarlasında çalışmıştır. Zamanı gelip evlendikten sonra sadık bir eş, mükemmel bir anne olmuştur. Mümkün olduğu kadar çocuklarını abdestsiz emzirmemiş, onları güzel ahlakla büyütmüştür. Kocasını okumak isteyince ailenin geçimini üstlenmiştir. Ev hanımı olan Sabirahan anneannesinin yanına taşınana kadar kocasının işini devam ettirerek çobanlık yapmıştır. Muhammed Sadık’ın kardeşi M. Emin: ‘Babam ‘Mir Arap’ medresesine okula gittikten sonra, annem el kadar bebekle Alay dağının otlaklarında tek başına bir sürü koyun gütmüştür. Kadın başına çobanlık yapmak kolay değil tabi. Çoban olmak gurur verici meslek, ama bununla beraber çok meşakkatlidir. Dolayısıyla bu mesleği erkekler yapar. Esas maksat dini öğrenmek olduğu için annemiz bu meşakkatli işi üstlenmiştir’ diye yazıyor hatıra kitabında.⁹

1960 yılında işe başlayan baba Muhammed Yusuf ailesini yanına almış, çocuklarına hem din hem dünya ilimlerini öğretmek için özen göstermiştir. Çocuklarının dini eğitimiyle bizzat meşgul olarak dersler vermiştir. Onlara Kur’an-ı

⁷ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, 2016, Taşkent, Hilal Neşir, s. 16.

⁸ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s. 18.

⁹ Muhammed Amin , **A. G. E.** s. 22.

Kerim'den ayetler ezberletir, Arap dili ve gramerini v öğretmiştir. Evde 'İslam Allah'ın hak dinidir. Bizi Allah yarattı.' diyen çocuklar o zamanın siyasetine göre okullarda 'Allah veya İslam diye bir şey yok. 'Bunlar efsanedir' demek zorunda kalırlardı. O yaşlarda bile doğru ve yanlış ayırt edebilecek farkındalıkları olmuştur. Yaşadıkları bölgenin durumunu iyi bilen baba Muhammed Yusuf evde sert bir disiplin uyguluyordu. Anne Sabirahan çocuklarının biraz da eğlenmelerinin taraftarı olsa da baba 'önce okuyup alim olsunlar sonra gezerler!'¹⁰ diyerek çocuklarının derslerini aksatmazdı.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Muhammed Sadık ve kardeşleri daha dünyaya gelmeden anne-babası kendilerini onlar için güzel hazırlamışlardır. Çocuklarını dini ruhta terbiye etmişlerdir. Muhammed Sadık anne-babasını ihtiramla yad ederken: 'Muhammed Sadık'ı Muhammed Sadık yapan onlardır' diye onlar hakkında dua ederdi.¹¹

1.1.2. Çocukluğu ve Eğitimi

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf başarılı bir öğrenci olarak 1959-1969 yılları arasında Andican şehrinin Bulakbaşı köyündeki Sovyetler Birliği ortaokulunu tamamlamıştır. Okulun birincilerinden olan Muhammed Sadık'ın çevresi arkadaşlarıyla doluydu. Beraber oynar, beraber ders yapardılardı. Arkadaşlarından yardımını esirgemezdi. Kardeşi hatıra kitabında: 'Abime yeni ders verilmeden önce onu hazırlamış olurdu, verildikten sonra hazırlamış dersini sadece tekrarlaması yeterliydi' diye yazmıştır.¹²

İlk dini eğitimini babası Muhammed Yusuf'tan alan Muhammed Sadık, Arap dil bilgisi olan sarf ve nahi ilimleri ile tecvidi öğrendi. Kur'an-ı Kerim'den de birkaç cüz ezberledi. Muhammed Sadık babasından aldığı eğitimle beraber helalı haramı, doğruyu yanlış öğrenmiş, dini bir atmosferde büyümüştü. O zamanın siyasetine göre okulda 'İslam dini-afyon, efsane' denilse de, evde 'İslam bizi yaratan Allah'ın dinidir' denilirdi. Bunu kalbine yerleştiren küçük Sadık'ın her işine bu inanç yansırı. Mesela yaz tatilinde mahalle esnafında çırak olarak çalıştığı zaman bir iki

¹⁰ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, 2016, Taşkent, Hilal Neşir, s. 24

¹¹ Röportaj, Şeyh'in kızı Odinahon, Özbekistan 2018.

¹² Muhammed Amin, **A. G. E**, 2016, Taşkent, Hilal Neşir, s. 33

günde işi bırakmış, nedenini sorduklarında, dükkan sahibini alkol kullandığı, onu da bu içkileri bakkaldan getirmeye zorladığını söylemiştir¹³.

Bunlarla birlikte gündelik haberleri izler, gazete ve dergileri okuyarak gündemi takip ederdi. Okulun kütüphanesindeki kitapları okurdu, imkan bulduğunda başka kitapları satın alırdı.¹⁴

Okulu tamamladıktan sonra amacı dini öğrenmekti. Bunun üzerine 1970 yılında Buhara şehrindeki 'Mir Arap' medresesini kazandı. Sovyetler döneminde dini eğitim sadece burada veriliyordu. Bu medreseye kabul edilecek öğrencilerin sayısı sınırlı tutuluyor ve devlet burayı sıkı kontrol altında tutuyordu. Medresede Sovyetler Birliğinin farklı ülkelerinden gelen sayılı öğrencileri eğitim almaktaydı¹⁵.

Daha önce babasının da tahsil aldığı bu medrese M. Sadık için arzularının gerçekleştiği yer idi. Ama dini eğitim kısıtlıydı. Çünkü her ne kadar adı medrese olsa da o günün siyasetine göre bir vitrin gibiydi. Okul açılır açılmaz tarım üretim kooperatifi tarlasına pamuk toplamaya götürüyorlardı, sanki bütün Sovyetler Birliğinin ekonomisinin bu 20 tane öğrenciye ihtiyacı var gibi. Baba Muhammed Yusuf oğlunu kendisi götürüp hocalarına dini iyi öğretmelerine ricada bulunmuştur. Muhammed Sadık da sadece derslerle yetinmeyip gece gündüz çalışmış, hatta 7 senelik medreseyi 4 senede tamamlamıştır.¹⁶

Hocalarından Abdullayev Muhtarcan, Sultanmuhamedov Abdullatib, Şahabiddin Hafız, Kasım hoca, Osman hocalardan dersler almıştır. Medresede Sovyetler Birliğinin çeşitli ülkelerinden gelen Kırgız, Kazak, Türkmen, Tacik, Azeri, Tatar, Çeçen ve başka millet vekilleri tahsil alırlardı. M. Sadık herkesle iyi geçinir, çabuk dost olur, elinden geldiğince yardım ederdi. Etrafindakiler de onu sever ve 'Müçtehit', 'Önder' diye isim verirlerdi. Yaz tatilinde herkes evine gitse de M. Sadık medresede kalıp gece gündüz okurdu¹⁷.

1974 yılı Taşkent İslam Enstitüsü (Ali Mahad) açıldığında, Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinin cami imamlarıyla birlikte Buhara'deki Mir Arap medresesinde

¹³ Muhammed Amin, **A. G E**, 2016, Taşkent, Hilal Neşir, s. 21.

¹⁴ Ahmed Muhammed Tursun, **Muhammed'e sadık Muhammed Sadık**, Taşkent 2018, Hilal Neşir.

¹⁵ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, Taşkent, 2016 Hilal Neşir, s. 36

¹⁶ Muhammed Amin, **A. G. E.** Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 33.

¹⁷ Muhammed Amin, **A. G E**. Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 37.

eğitim gören kabiliyetli öğrenciler buraya nakledilmiştir. Enstitüye alınan M. Sadık burada İsmail Mahdum, Yusufhan Şakirov gibi hocalardan eğitim alarak başarılı bir öğrenci olmuştur. Kendisinden büyük olan arkadaşları tarafından sevilip sayılmıştır. Her zamanki gibi derslerle yetinmeyip ek dersler de almış. 1975 yılında başarılı olarak okulu tamamlamıştır.¹⁸

1.1.3. Eşi ve Çocukları

1975 yılında enstitüyü tamamlayan Muhammed Sadık yaşadığı yöreden, kendi geleneklerine sahip Fatimahan Sattiyeva ile evlenmiştir. Taşkent İslam Enstitüsü'nde okuduğu yıllar babasına da kendisine de hocalık yapan İsmail Mahdum Sattiyev'in kızıydı Fatimahan. İsmail Mahdum Sattiyev öğrencisindeki güzel ahlakı, kabiliyeti, nadir zekasını görüp kızıyla evlenmesini teklif etmiş. Çünkü aynı zekaya ve güzel ahlaka kızı Fatimahan da sahipti. Onların nikâhını o devrin meşhur zatlarından biri olan İbrahim Mahdum Hoca kıymış. Genç aile ferdilerinin ikisi de dindar bir ailede yetişen, İslami ilimleri okuyan, öğrenen ve onun ahlakıyla ahlaklaşan hem bildiklerini hayata geçiren gençlerdendi¹⁹.

Hiz. Fatıma annemiz Hiz. Ali'ye ne kadar sadık ve layık eş olduysa, İsmail Mahdum kızı Fatimahan da eşi Muhammed Sadık'a o kadar layık olarak, iyi ya da kötü günlerde onu yalnız koymamıştır. Mesela, Muhammed Sadık iftiralardan ve bazı nedenlerden dolayı sınır dışı edilerek Suudi Arabistan'a gittiğinde onun akrabaları kendi şahsiyetini düşünerek, şüpheye düşmemek için belli bir vakte kadar ondan uzak durmaya çalıştığı sırada onun eşi Fatimahan hiç tereddüde düşmeden üç çocuğuyla birlikte Muhammed Sadık'ın yanına, Mekke şehrine gelmiştir. Kendi vatanına ve akrabalarına geri dönememe ihtimali olduğu halde, Allah'a olan tevekkülüyle kocasını yalnız bırakmamıştır.²⁰

Fatimahan, zamanında ebeveynlerinin merhameti ve sevgisi altında zorluk çekmeden, şehir hayatına alışan bir kızdı. Muhammed Sadık'la evlenerek köye gelin olmuştur. Ama bu onda bir memnuniyetsizlik doğurmamıştır. Babasından İslami ilimleri öğrendiği ve İslam'ın ahlakıyla hareket ettiği için her türlü zorluklara sabretmiştir. Yaptıklarında sadece Allah'ın rızasını gözeterek, bir Müslime kadının

¹⁸ Muhammed Amin, , **İslama Adanmış Ömür**, Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 39.

¹⁹ Muhammed Amin, **A. G.E.** Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 41.

²⁰ Muhammed Amin, A. G. E. Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 43.

kendi eşi, çocukları, kaynanası ve kayınpederine nasıl davranması gerekirse öyle davranmıştır. O İslam dinine uygun ve Müslüman kadınlara örnek olan bir eş, gelin ya da bir anne olabilmıştır. Aradan çok geçmeden 1976 yılında genç ailenin evine yeni bir sevinç ve mutluluk geldi. Allah onlara bir oğul nasip etti. Oğluna, dedesinin ismini İsmail koydular.²¹

İsmail Muhammed Yusuf Taşkent'teki 22. ortaokulu tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte yurt dışına gitmiştir ve eğitimine orada devam etmiştir. Yüksek eğitimini babasının eğitim gördüğü Libya'daki Faculty of Islamic Call (İslamî Davet Fakültesi)'nde tamamlamıştır. Evlenme çağı geldiğinde düğününü İstanbul'da yaparak akrabalarından salih bir kız olan Maşkure'le evlenmiştir. Üç oğul ve bir kız babasıdır. Büyüğünün ismi Muhammed Fatih, sonrakileri Muhammed Ömer, Muhammed Yusuf ve Hatice'dir. Onların dördü de Mısır'da Arap Dili ve Kıraat ilmine dair eğitim görmüşler. İsmail Muhammed Yusuf şu anda babasının başladığı işi devam ettirerek, "Hilâl Neşir" Matbaası'nı başkanı olarak görev yapmaktadır²².

Muhammed Sadık Libya'da okurken 1980 senesinde Adinahan ismindeki kızı dünyaya geldi. Özbek geleneğinde Cuma günü doğan erkek için Cumavay (Cumavoy), kız için de Adina (Odina) ismi verilir. Müellifin kızı da Cuma günü doğduğu sebebiyle adı Adina olmuştur. Adinahan İslam'a hizmet eden, babası gibi hayatını İslam'a adayan kızlardan oldu. Kendisi Kur'ân-ı Kerim Hafızıdır. Günümüzde babasının yolundan giderek, kitaplar telif etmektedir. Genç kız ve kadınlara dini ilimlerde eğitim vermektedir. İslom.uz internet sitesindeki bayanlara yönelik olan Muslimaat.uz sitesinin yöneticisi, Hatice-i Kübra adındaki kız Kur'an kursunun müderrisidir. Babasının ilim yolunu takip eden Adinahan, Kıraat ilminin uzmanı olmasıyla birlikte diğer İslamî ilimlerde kendini geliştirmiştir. Ayrıca Mufasssal Tecvit ve Gelin Kur'an Ezberlerimiz (Keling Qur'ôn Yodlaymiz) adlarında yayınlanmış iki kitabı da bulunmaktadır. İki kız ve bir oğlan annesidir.²³

Üçüncü çocuğunun Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) annesinin isminden alarak adını Amine koymuşlardır. 1993 senesinde dünyaya gelen Aminehan İmam

²¹ A. Muhammed Tursun, Muhammadga (s.a.v.) Sadık Muhammad Sodık, Taşkent, Hilal-Neşir 2018.

²² Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 45.

²³ Özbekistan, Taşkent de Şeyh'in yakınlarıyla yapılan röportaj.2018/07.

Buhârî Taşkent İslam Enstitüsü mezunudur. Bilim kalitesini yükseltmek için Libya ve Mısır gibi devletlere gidip gelmiştir. Evli ve iki çocuk annesidir²⁴.

1.1.4. Libya'daki Eğitimi

Evlendikten sonra Muhammed Sadık Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları dini idaresinin yönlendirmesi ile 1976 senesinde Libya Devleti'nin Trablus şehrindeki Faculty of Islamic Call (İslami Davet Üniversitesi) ne kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği zamanında dini eğitim almak için yurt dışına giden öğrenciler parmakla sayılacak kadar azdı.²⁵

Özel olarak yurtdışı öğrenciler için açılan bu Üniversite'de yabancı öğrenciler için eğitim veriliyordu. Burada Fas, Cezayir, Tunus gibi Afrika, Suriye, Ürdün gibi Arap, Endonezya, Malezya, Filipin, Taylan gibi Asya ülkelerinden gelen öğrenciler eğitim alabiliyordu. Burada da Muhammed Sadık derslerine çok aktif ve başarılıydı. 'Ulumul- Kur'an', Ulumul-Hadis' 'Ayetül-Ehkam', Usulul-Fıkıh', 'Firak-İslamiye', 'Fennul-hitabe', 'İlmül-Ehlak', 'İlmül-Hefs' dibi Özbekistan'da alınmayan dersler almıştır. Öğretmenleri doktor İbrahim Ruvayda, doçent Tayyib Ennas, doçent Muhammed Rabti, prof.doktor Muhammed Ahmed Şarif, şeyh Subhi gibi hocalarının saygı ve sevgisini kazanmış.²⁶ Muhammed Emin de abisinin ilme olan düşkünlüğünü şöyle anlatır: "Trablus'taki İslami Davet Fakültesi'nde de çok başarılıydı. 100'lü puanlamaya göre derslerden çoğunlukla 90-95 alırdı. Yurt dışı talebeler arasında okul birinciliğiyle birkaç kez ödül kazandı. Normalde altı ayda bir tatil için eve gelirdi. Bir keresinde "260 kitap okudum" demişti. Bu ise bir günde bir buçuk tane kitap okudum demektir. Ben ilk olarak buna inanmadım; ama daha sonra Libya'da yaşadığımızda bunun gerçek olduğuna kendim şahit oldum."²⁷ O Yüksekokulun bir dersini bile kaçırmadan hepsine katılırdı. Bu ise onun sınavlardan başarıyla geçmesine yeterlidir. Oradaki hocalardan her zamanki gibi özel dersler alır, kendince de okumalar yapardı. O zamanlarda normal derslerden başka çeşitli konulardaki kitaplardan her gün 100 sayfa okumayı kendisine adet edinmişti²⁸.

²⁴ Muhammed Amin Muhammed Yusuf, **İslama Adanmış Ömür**, Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 47.

²⁵ Muhammed Amin, A.G.E. Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 48.

²⁶ Muhammed Amin, A.G.E. Taşkent, 2016, Hilal Neşir, S.49.

²⁷ Muhammed Amin, A.G.E. Taşkent, 2016, Hilal Neşir, s. 51.

²⁸ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, 2016, Taşkent, Hilal Neşir, s. 50.

Başarılı öğrenci olduğu için toplantılara da katılırdı, birinde kendi nöbeti gelince 20 dakika kadar konuşmuştur. Hiç hatasız, durmadan, takılmadan konuştuğunu gören meclisteki Türk kardeşler “Bizim Türklerden de böyle âlimler var mıydı!” diye şaşırarak gurur duymuşlardır. Toplantıdan sonra da kendisiyle tanışarak tebrik etmişler.²⁹

Libya’nın büyük üstatları da Muhammed Sadık’la gurur duyarlardı. Özellikle Ahmed Muhammed Şerif onu kendi çocuğundan ayrı görmezdi. Sonradan aynı görevde birlikte çalıştıklarında birbirleriyle fikir alışverişi yaparlardı. Hatta Libya’nın eski Cumhurbaşkanı Kaddafi de “Muhammed Sadık kendi çocuğumuzdur” derdi³⁰.

M. Sadık Libya’da çok sayıda dünya ünlüsüyle de tanışmıştır. Onların arasında ünlü boksör Muhammed Ali, Fransız cerrah, Kur’ani Kerim üzerinde çalışmaları sonrasında Müslüman olan Maurice Bucaille ve bunlar gibi dünyaca tanınmış insanlar vardır³¹.

O 1980’de Libya Yüksek Okulu’nu en yüksek puanla tamamlar, talebeler arasında birincilerden olduğu için okul tarafından parayla ödüllendirilir. Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un talebeliği, yukarıda zikrettiğimiz seneler arasında geçmiş olsa da ilme olan talebi ve iştiağı ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Çok yoğun olmasına rağmen ilmi bahisleri ve kitap okumalarını hiç ihmal etmemiştir. Bu yüzden de yüzlerce yolculuğundan evine sadece kitap getirmiş ve kendisi için yeni olan her türlü kitabı en kısa zamanda okuyup bitirmiştir.

1.1.5. İş Hayatı

1975 yılında Sovyet Şark Müslümanları dergisinde dini konularda makaleler yazarak iş hayatına adım atan³² Muhammed Sadık, 1980 yılında üniversiteyi tamamladıktan sonra Özbekistan’a geri döndü. Çeşitli araştırmalar ve verdiği derslerle akademik kariyerine devam etti. 1981 yılında İmam Buhari Taşkent İslam

²⁹ M. Sadık’ın kardeşi M. Amin ile röportaj, Andican, 2019.

³⁰ Ahmed Muhammed Tursun, **Muhammadga Sodik Muhammad Sodik**, Taşkent, 2018, Hilal Neşir.

³¹ ‘Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’, <https://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf> (çevrimiçi, 15.09.2019).

³² ‘Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’, <https://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf> (çevrimiçi, 13.11.2019)

Enstitüsü'nde öğretmenliğe başladı. 1989 yılına kadar tefsir, hadis, Kur'an ve Akaid dersleri verdi. 1982 yılında aynı enstitüsünün rektör yardımcısı oldu. Bu görevine 2 yıl devam etti ve 1984 yılında rektörlük görevini üstlendi.³³ Libya'da öğrenciyken elde ettiği tecrübeleri kullanarak enstitünün ders programına yenilikler ilave etti. Örneğin Ülumu'l-Kur'an (Kur'an ilimleri), Ülumu'l-Hadis (Hadis ilimleri), Fırak İslamiya (İslamiyet'te fırkalar ve yönelişler hakkında ilim), Fennu'l-Hitabe (nutuk hakkında ilim) gibi dersler, programa eklenerek öğrencilere verilmeye başlandı.³⁴ Bununla birlikte tefsir ve hadis kitaplarında da değişikliğe gitti. Muhammed Ali Sabuni'nın Ayetü'l-Ahkâm isimli tefsir kitabını ve El-Menhelü'l-Hadis Fi Şerhi'l-Hadis isimli hadis kitabını müfredata dahil etti. Bu kitaplar Özbekistan'da bulunmadığı için yurt dışından getirmek için çok çaba gösterdi. Daha sonra Müftülük yaptığı yıllarda bu kitapların bazılarının Özbekistan'da da bastırılmasını sağladı.³⁵

Muhammed Sadık, 6 Şubat 1989'da Orta Asya ve Kazakistan müftüsü olarak seçildi.³⁶ Muhammed Sadık'ın müftü oluşunun ilk olumlu yansıması, müftü seçilmesi nedeniyle düzenlenen kurultayda Özbekistan Devleti Taşkent Tarih Müzesinde saklanan Mushaf-ı Osmanî Dini İdare'ye verildi. Bu durum, Müslümanlar için çok anlamlı bir hareket oldu.³⁷

Muhammed Sadık, müftülük görevi boyunca din işleri ve din eğitiminin iyileştirilmesi ile Müslümanların menfaatinin gözetilmesi için çalıştı. Müftülüğün teknolojiye ayak uydurması için uğraştı. Müftülüğün daha ciddi yatırımlar yapabilmesi için ekonomik faaliyetleri düzenledi. Çiftçiliği düzene soktu, seralar yaptırdı. Kazanılan paraları Dini İdare'ye, mescitlere, medreselere, dini kitapların basımına, öğrencilere ve öğretmenlerin aylık maaşlarına harcadı.³⁸

Pakistan'a yaptığı ziyaret sonrasında Dini İdare Yayınevi'ni geliştirmek için oradan modern matbaa makineleri getirtti. Şehirlerdeki Dini İdare kütüphaneleri için yurt dışından kitaplar getirtti. Kuveyt ziyaretinde Memleket Vakıf ve İslam İşleri

³³ 'Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf', <https://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf> (çevrimiçi, 15.09.2019)

³⁴ 'Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf', <https://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf> , (çevrimiçi, 01.12.2019)

³⁵ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, Taşkent, 'Hilal-Neşir Yayınevi', 2018. s.60.

³⁶ Ş.M.S. Muhammed Yusuf, Biyografi, Taşkent, 2018.

³⁷ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.69.

³⁸ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.70-75.

Bakanlığı (وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية) rehberleriyle anlaşp Özbekistan’da Kuveyt Halk İslam Hayır fonu bölümünün açılmasını sağladı. Bu fondan gelen para, o devirde Dini İdare’ye bağı bütün cumhuriyetlerin dini kurumlarının, vakıflarının, yardım kuruluşlarının hayır ve ihsan harcamalarını karşıladı. Örneğin Kırgızistan’da sel felaketinden zarar görenlerin ev sahibi olmasına yardımda bulunuldu. Ülkedeki bütün yetimler tespit edilip, yardım edildi. Mescit-medrese inşaatlarına destek olundu. Su olmayan yerlerde su kuyuları açıldı. Bu vakıf kuyu kazmak gibi su ulaşımına da yardım etmiştir. Bu vakıf günümüzde de aktif olup faaliyetlerine devam etmektedir. Ülkenin çeşitli şehirlerinde yüzlerce yetime maddi yardım yapmaktadır.³⁹

Sabık Sovyetler Birliği zamanında Özbekistan’daki mescitlerin sayısı 82’ydi. Şimdi ise sayısı binlere ulaşan mescitlerin yanında onlarca medreseler yapıldı. Şüphesiz bu gelişmenin mimarlarından olan Muhammed Sadık, Dini İdare’nin en hassas meselelerden olan kadınların dini eğitim alma meselesini de çözdü. Muhammed Sadık tarafından başlatılan ve kadınlara dini eğitim veren kurs, sonraları kadınlara eğitim veren bir medrese olarak işlevini sürdürdü.⁴⁰

Muhammed Sadık 1989 yılı aralık ayında SSCB Büyük Kongresi’ne milletvekili seçildi.⁴¹ Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdare Başkanı ve SSCB Büyük Kongresi’nin milletvekili olarak SSCB yönetimine Müslümanların durumunu izah etti. Müslüman haklarının teslim edilmesi ve dini vazifelerini yerine getirebilme imkanlarının yeniden düzenlenmesi hakkında beyanname sundu.⁴² Bu beyanname, hükümet ve Müslümanlar arasındaki münasebetin olumlu yönde değişimine sebep oldu. Ülke genelinde mescitler ve medreseler yapılmaya başlandı. Muhammed Sadık, Sovyetler Birliği Başkanı M. Gorbaçov’a resmen müracaat edip ülkede hacca gitmesine müsaade edilen Müslümanların sayısının artırılmasını sağladı. Önceleri 20-30 kişinin hacca gitmesine müsaade edilirken 1990 yılında Merkezi Asya Cumhuriyetlerinden 500 Müslüman, Taşkent şehrinde hacca gitme imkanına kavuştu.⁴³ Râbitatü’l-Âlemi’l-İslâmî rehberleriyle görüşmesinde Sovyetler

³⁹ Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. S. 7.

⁴⁰ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.70.

⁴¹ Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, <https://islom.uz/view/shaihi-muxammad-sodik-muxammad-yusuf> , (çevrimiçi, 24.10.2019)

⁴² Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. S. 8.

⁴³ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.82-84.

Birliği'nde yaşayan Müslümanların Kur'an ihtiyaçı olduğunu ilette. Bunun zerine Suudi Kralı Fahd bin Abdülaziz, çeşitli boyutlardaki bir milyon adet Kur'an hediye etti. Rbıta yönetiminden bu Mushafların ucuz fiyata satılması, toplanan parayla Dini İdare'de, mescit-medreselerin tamirinde, dini kitap ve dergi harcamalarında kullanmak için izin alındı.⁴⁴ Muhammed Sadık, Mısır Vakıf ve İslami İşler Bakanlığı ve Pakistan Din İşlerinden Mesul Devlet İdareleriyle anlaşarak Özbekistan'daki yetenekli hocaların bu ülkelere gönderilerek eğitim almasını sağladı.⁴⁵

Kitaplar ve medyanın dini tebliğ etmedeki önemini iyi bilen şeyh Muhammed Sadık, bu konuda da değişimler yaptı. Dini İdare'nin yabancı dillerde basılan *Sovyet şark Müslümanları* dergisinin ismini *Mvernnehir Müslümanları* diye değiştirerek yeni adıyla ve yeni konusuyla yayımlanmasını sağladı.⁴⁶ 1990 yılından itibaren *İslam Nuri Gazetesi*'nin çıkarılmasına vesile odu. Bu dergi ve gazetelerde şeyh Muhammed Sadık'ın hocalarının, imamların ve yazarların dini mevzulardaki makaleleri neşredildi.⁴⁷ Ramazan ve Kurban bayramlarının kutlanması için hkmete başvurdu. Başvurusu kabul edildi ve bu günler tatil ilan edilerek kutlandı. O günden beri Özbekistan'ın genelinde bu bayramlar, geniş çaplı kutlanmaktadır.⁴⁸

Burada şeyh Muhammed Sadık'ın Dini İdare Reisliği makamında yalnızca dört yıl kaldığını vurgulamak gerekir. şeyh, yukarıda sayılan tüm işlerin hepsini bu kısa süre içerisinde yapmıştır. Muhammed Sadık'ın milletvekili seçilmesi, uzun yıllar ateizm propagandasına maruz kalan Müslüman halkı epey rahatlatmıştır. şeyh, bu görevi boyunca sadece Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Müslümanların değil tüm dünya Müslümanlarının menfaatini gözetip geniş faaliyetler yürüttü. Sovyetler Birliği Delegesi olarak birkaç devleti ziyaret etti. Mesela Afgan mücahitlerinin Peşaver'deki karargahında müzakereler yürütüp barış yönünde çalışmalar yaptı.⁴⁹ Sovyetler Birliği hududunda yaşayan Müslümanların hukuki işlerinde İslam hukukunu referans edinebilmeleri, İslam eğitimi ve medeniyetinin yeniden ihya edilmesinin önündeki engellerin kaldırılması hususlarında kendisine verilen

⁴⁴ Muhammed Amin, **İslama Adanmış mr**, s.73.

⁴⁵ M.Sadık'ın kardeşi M.Amin ile röportaj, Andican, 2019.

⁴⁶ şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. S.13.

⁴⁷ Muhammed Amin, **İslama Adanmış mr**,s. 80.

⁴⁸ şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. s. 14.

⁴⁹ Muhammed Amin, **İslama Adanmış mr**,s.86.

görevden istifade etmiştir. Kendisinin çalışmaları dünya Müslümanları tarafından da takdir edildi. Örneğin müftülük döneminde Mısır Arap Cumhuriyetine düzenlenen gezi esnasında Mısır'ın Cumhurbaşkanı Muhammed Hüsnü Mübarek tarafından kendisine birinci dereceli “Nil levri” altın ödülü verildi.⁵⁰ Muhammed Sadık, halkının menfaati uğruna birçok çalışma yapmıştır. Bu çalışmaların bazılarına şahit olan meşhur Rus yazarı Evgeni Evtuşenko, Şeyh'le ilgili olarak “Özbek halkı çok şanslıdır. Müftüsü Muhammed Sadık Muhammed Yusuf gibi evladı var. O insana özen göstermeleri lazım. Böyle insanlar dünyaya her zaman gelemmez.” demiştir.⁵¹

1.1.6. Gurbet Yılları

Muhammed Sadık, kendisine karşı kurulan siyasal baskılar sonucunda 1993 yılında müftülük makamından istifa etti.⁵² İstifasından sonra kendisine karşı düşmanca faaliyetler devam etti. İstihbarat ve askeri teşkilatlarca üstü örtülü tehditlere maruz kaldı. Şeyh'in Özbekistan'da kalması kendisi ve ailesi için tehlikeli olmaya başlayınca Özbekistan'dan ayrılmak zorunda kaldı. Suudi Arabistan'a göç ederek Mekke'ye yerleşti. 1993-1994 yıllarını burada geçirdi. Bu süre esnasında Şeyh'in şaheserlerinden olan *Tefsir-i Hilal*'i yazma şansı buldu. Kur'ani nazil olduğu kutsal topraklarda tefsir etti. Kitabı Rusça'ya çevrilerek Sovyet coğrafyasında yayılmaya başladı.⁵³ Tefsir ardından hadis, Akâid, fıkıh, tarih ve tasavvuf gibi alanlarda da çalışmalar yapmayı planladı.⁵⁴ Tefsir çalışmasının ardından *Hadis ve Hayat* isimli çalışmasını da tamamladı.⁵⁵

Muhammed Sadık, Suudi Arabistan'a ailesiyle birlikte taşınmıştı. Karısı Fatimahan ve üç çocuğu kendisiyle birlikte Mekke'ye gelmişti. Eşi, oğlu ve iki kızı da gurbetin zorluklarını çekiyordu ve Özbekistan'a dönmek umudu yoktu. Ailenin memleketinden uzak yaşaması aile fertleri için bir zorluk doğuruyordu. Şeyh'in çalışma alanlarına üstü kapalı sınırlamalar geliyordu. Şeyh'in varlığından rahatsız olan Özbekistan istihbarat teşkilatının Şeyh'e ve ailesine karşı kötülük yapma ihtimali hep mevcuttu. Şeyh, Mekke'de bir yıldan fazla kaldıktan sonra aile taşınma kararı aldı. Çocuklarının ciddi bir eğitim almalarını istiyordu. Onları kendi mezun

⁵⁰ Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. s. 14.

⁵¹ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.87.

⁵² Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. s. 16.

⁵³ Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. s.15.

⁵⁴ Muhammed Emin, **İslama Adanmış Ömür**,s.89.

⁵⁵ Muhammed Emin, **A.G.E.** ,s.92

olduğu okula göndermek arzusuyla aile Libya'ya taşındı. Şeyh, 1994-2000 yılları arasında Libya'nın Trablus şehrinde yaşadı. Çocuklar, babalarının mezun olduğu okulda eğitim hayatına başladılar.⁵⁶

Muhammed Sadık, pek çok uluslararası İslami teşkilatın içerisinde ve kuruluşunda yer aldı:

Аъзо бўлган ташкилот ва муассасалари:

Muhammed Sadık, pek çok uluslararası İslami teşkilatın içerisinde ve kuruluşunda yer aldı:

1. عضو المجلس الأعلى لرابطة العالم الاسلامي (المملكة العربية السعودية)

Dünya İslam Birliği Yüksek İstişare Kurulu Üyesi

2. عضو الاتحاد العالمي للتصوف

Dünya tasavvuf birliği Üyesi

3. عضو جمعية الدعوة الإسلامية العالمية (طرابلس)

Uluslararası İslami Davet Derneği Üyesi

4. عضو الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين

Uluslararası İslam âlimleri Birliği Üyesi

5. عضو المجلس الأعلى العالمي للمساجد (مكة المكرمة)

Uluslararası Camiler Kurulu üyesi

6. عضو مؤسسة آل البيت للفكر الإسلامي

Ehli Beyt islami düşünce kurulu üyesi (Ürdün)

7. عضو المجلس الإسلامي العالمي للدعوة والإغاثة

Uluslararası İslami davet ve yardım kurumu üyesi

gibi birçok teşkilatta görev aldı. Mısır Arap Cumhuriyeti, Libya Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu gibi devletlerin onur unvanı ve mükâfatları ile ödüllendirildi.

⁵⁶Muhammed Emin, A.G.E. ss. 58-59.

Uluslararası ilmi encümenlere katıldı, İslam dünyasının alimleriyle görüşmeler yaptı.⁵⁷

1.1. 7. Vatanına Dönmesi

Aradan geçen yedi yıldan sonra Sovyetler Birliği etkisi yavaş yavaş azalmaya başlamıştı. Ailenin gurbet hayatını devam ettirmesine sebep olan etkiler yavaş yavaş azalıyordu. Şeyh Muhammed Sadık, 2000 yılında vatanına döndü.

Umudu olmasa da ülkesine dönme arzusuyla yaşayan Muhammed Sadık, 2000 yılında Özbekistan'a dönme fırsatını yakaladı.⁵⁸ 2001 yılından 2015 yılına kadar çok çeşitli faaliyetler gösterdi. Yüzden fazla kitap, risale, makale hazırladı. Sesli ve görüntülü sohbetler, dersler yaptı. İslom.uz internet sitesinde yirmi beş binin üzerinde farklı konularda soru-cevaplarla vatanına, dinine ve halkına hizmet etti.⁵⁹

Muhammed Sadık vatanına döndükten sonra kendisine iş teklifleri yapıldıysa da kabul etmedi. İlimle meşgul olup halkına ve dinine hizmet etmek istedi. Şeyhin Özbekistan'daki ilk işi, etrafındaki hadiseleri analiz ederek gündemde olan en hassas meselelerden birine cevap vermek oldu. Dininden sapan ya da İslam'ı gereği gibi tanıyamayan gençlerin hidayete ermesi için “*Din Nasihatdir*” (*Din Nasihattir*) ve “*İhtiloflar Haqida*” (*İhtilaflar Hakkında*) kitaplarını yayımladı. Böylece hak yoldan sapan Özbek gençleri, doğru yolu bularak topluma faydası olan bireylere dönüşmeleri için önemli bir adım attı.⁶⁰

Her yıl Ramazan ayında mescitlerde sohbetler düzenledi. Çeşitli mevzularda ilmi öğütler vermiştir. Bu toplantıların sesli ve görüntü kayıtları yapılarak ulusal ve uluslararası radyo kanallarında ve internet sitelerinde yayınlandı.⁶¹ Zamanın şartlarını ve olanaklarını yakından takip eden Şeyh, bir savaş meydanını andıran haberleşme ağlarında İslam'ı tebliğ edebilmek için **www.islom.uz** web sitesini kurdu. Özbek dilinde yayın yapan bu internet sitesinde de faaliyetlerini sürdürdü. Bu web sitesi birkaç sene içerisinde İslami ilimlerin her alanında faaliyet gösteren 20'den fazla

⁵⁷CommemoratingSheikhMuhammadSadikMuhammadYusufhttps://www.uzbekistan.de/en/nachrichte n/nachrichten/commemorating-sheikh-muhammad-sadik-muhammad-yusuf (çeviri, 18.11.2019)

⁵⁸ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.127.

⁵⁹ Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. s. 19.

⁶⁰Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.128.

⁶¹Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **https://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf** , (çevrimiçi, 04.11.2019)

siteyi bünyesinde buluşturan büyük bir portal haline geldi. Portalin soru-cevap kısmı sayesinde tartışmalı birçok konuya açıklık getirme imkânı sağlandı. Bu online hizmet, yalnızca Özbekistan'da olanlar için değil, bütün dünyadaki Müslüman Özbekler için doğru İslam ve doğru akide kaynağı haline geldi.⁶² Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un en önemli işlerinden biri de Hilal-Neşir yayınevini kurmasıdır. Halkın kitaplarına olan talebini karşılayabilmek ve güçlü bir yayın gücüne sahip olabilmek için bu yayınevinin kurulması elzem hale gelmişti.⁶³

Şeyh Muhammed Sadık'ın yürüttüğü ilmi faaliyet ve verimli çalışma ile Orta Asya'da eğitim-öğretim devri başladı dersek abartmış olmayız. Onun eserleri ve sohbetleri yeni nesle ilham verdi. İslam'ı öğrenmek ve öğretmek uğrunda hazırladığı çalışmalar Rus, Kazak, Uygur, Kırgız, Karakalpak ve başka dillere de tercüme edilmiş ve edilmektedir.⁶⁴

Şeyh Muhammed Sadık, haftanın dört günü imamlar ve ilim talebeleriyle tefsir, hadis, Akaid, günümüz fıkıh meseleleri ve tasavvuf dersleri yaptı. Bu derslerde aşağıdaki kitapları esas aldı:

- *Tefsîrû'n-Nesefî*
- *Menar fî ulumi 'l-Kur'an* (Muhammed Ali Hasan)
- *Ulümü 'l-Kur'an* (Menna el-Kattan)
- *Sahih-i Buhari*
- *Âsâru 'l-Hadis-i şerif fî ihtilaftı 'l-Eimme 'l-Fukaha* (Muhammed Avvame)
- *Mustalahu 'l-Hadis* (Mahmud Tahhan)
- *Şerhu Akaidi 'n-Nesefiyye*
- *Şerhu Akaidi 't-Tahaviyye*
- *Usulu 'l-Fıkh* (Vehbe ez-Züheyli)

⁶² Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.129.

⁶³ Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.129.

⁶⁴ Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. s. 23.

- *Kavaidu fıkhiyye* (Ahmed Zerka)
- *Zekât* (Kuveyt Heyeti)
- *Kavaidu Fıkhiyye* (Ali en-Nedvi)
- *Feraiz* (Sabuni)
- *Eşbah ve'n- Nezair* (İbn Nüceym)
- *Çağdaş Fıkhi Meseleler* (Muhammed Taki el-Osmani)
- *Fıkhu'l-Muamelatı'l-Maliyye* (Rafik el- Mısri)
- *Hikem-i Ataiyye* (İbn Ataullah el-İskenderi)
- *Kavaidu't-Tasavvuf* (Şeyh Ahmed Zerruk)
- *Hakaik ani't-Tasavvuf* (Şeyh Abdulkadir İsa)
- *Şeriatu'l-İslam Salihatu'n li't- Tatbik fi külli zaman ve mekân* (Karadavi)
- *Fıkhu'l-Evleviyyat* (Karadavi)

Muhammed Sadık, gününü ibadetlerine göre planlardı. Yaz-kış gece yarısı kalkıp, teheccüt namazını kılar ardından işinin başına oturur, sabah namazı vakti girdiğinde namazını kılp, virdini⁶⁵ çekerdi. Kendisi “Sıradan bir Müslümanın virdi zikirlerdir. Hafızın virdi Kur’an, ilim talebesinin virdi ilim, alimin virdi ise ilim yaymak” derdi.⁶⁶ Virdi, sünnet olan sabah zikirleri ve kendisinin seçtiği zikirler olurdu. Bazı sabahlar kimi merasimlere katılırdı. Orada da emr-i maruf ve nehy-i münkir (iyiliği emretme kötülüğü yasaklama) kılardı. Her gün on sayfa kitap telif etmeyi alışkanlık haline getirmişti. Bu işini bitirmeden başka işe girişmezdi. Hatta yolculukları esnasında da fırsat buldukça işlerini devam ettirirdi.⁶⁷ Ömrünün herhangi bir anını boşa geçirmek istemezdi. Mecburiyetleri bitirince Kur’an-ı Kerimi

⁶⁵Vird: Allah’ı anmak üzere söylenilmesi ve yapılması tavsiye edilen, sözlü ve ameli eylemleri kapsayan davranışların bir çeşididir. Kısaca bir "zikir çeşididir" diyebiliriz.

⁶⁶Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.130.

⁶⁷Kardeşi Muhammed Amin’le kendi yaptığı röportaj, Andican,2019.

okur veya dinlerdi. Boş vakit bulursa zikir çekerdi. Edebiyata ilgi duyardı. İşlerini bitirince farklı alanlarda okumalar yapar, hikmetli şiirler dinlerdi.⁶⁸

Muhammed Sadık'ın ömrünün son yıllarındaki en önemli çalışmalarından biri de *Altın Silsile* isimli mecmua çalışmasıdır.⁶⁹ İslam âleminde kabul görmüş Sahih-i Buhari, Sahih-i Müslim, Sünen-i Ebu Davud, Sünen-i Tirmizî, Sünen-i İbn Mace, Muvatta-i Malik, Sünen-i Dârimi ve Sahih-i İbn Hibban gibi eserlerden meydana getirilen mecmua yaklaşık 50 cilt olacak şekilde planlandı. Mecmuada çalışmaları kullanılan 5 muhaddisin Mâverâünnehir'de doğup yaşamış olması, Özbekler için özellikle gurur verici olmuştur. Bazı hadis kitapları, özellikle İmam Buhari'nin Kur'ani Kerim'den sonra en önemli kitap kabul edilen *El-Camiu's-Sahih*'i kısaltılmış bir şekilde Özbek diline çevrilmişti. *Altın Silsile* mecmuasının en büyük özelliği, içeriğindeki hadislerin İslam alimlerinin ilmi eserlere koyduğu metotlara riayet etmesidir. Önce Arap dilindeki ana metin, sonra ana metne uygun Özbek edebi dilindeki tercümeyle yer verilmiştir. Gerekli durumlarda okurlar için izah ve ilaveler kullanılmıştır. Mecmuanın bugüne kadar ilk beş cildi yayımlanmıştır.⁷⁰

10 Mart 2015'te vefat eden Muhammed Sadık, ömrünün herhangi bir bölümünde siyasi oluşum, grup, parti ya da cemaate bağlı ya da taraftarı olmadı. İmam Matüridi'nin itikat anlayışına sahipti. İmam-i Azam'ın mezhebine mensuptu.⁷¹ Kitaplarında yazdıklarının ruhuyla yaşadı. Hayatının amacı İslam dinine, Müslümanlara, topluma hizmet etmek oldu. Ömrünü İslam'a vakfetti.⁷²

1.2. Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un Özbekistan'daki Faaliyetleri

Şeyh Muhammed Sadık ilmi yönüyle ve ülkesi için yaptığı hizmetlerden dolayı Özbek halkının takdirini kazanmıştır. Şeyh'in hayat felsefesi, çoğunluk kendisinin hizmetinde olan kişi mutlu değildir, kendisi çoğunluğun hizmetinde olan

⁶⁸Muhammed Amin, **İslama Adanmış Ömür**, s.134.

⁶⁹Şeyh'in kardeşi Muhammed Amin'in oğlu Muhammad Ali Muhammad Amin ile kendi evinde yaptığım röportaj. Taşkent,2019.

⁷⁰ Muhammed Emin, A.G.E. s. 179.

⁷¹ Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, **Biyografi**, Taşkent, 2018. s. 21.

⁷² Kardeşi Muhammed Amin'le kendi yaptığım röportaj, Andican,2019.

kişi mutludur sözü ile ifade edilebilir. Muhammed Sadık hayatını, insanlara Allah'ı tanıtmak, İslam dininin esaslarını öğretmek, halkı yanlış inançlardan kurtarıp, ilim ve irfan sahibi bir millet haline getirmeğe adanmıştır. Onun kitaplarını okumayan, vaazlarına katılmayan nerdeyse hiçbir Özbek ailesi yoktur denilebilir. Öyle ki eski Sovyet Birliğı ülkelerinde dahi sevilip sayılmaktadır. Onun için “Kalbi başkaları için atan insan” denilebilir.

Şeyh Muhammed Sadık'ın öğrencilerinden biri olup günümüzde Özbekistan Müslümanları Dini İdare Başkanı olan Müftü Osmanhan Alimov, hatıratında “Şeyh Muhammed Sadık Taşkent İslam Enstitüsünde (Âli Mahad) bize hocalık yaptı. Bu dört sene içerisinde ondan çok şey öğrendik. Öğrencilere İslam'ın esaslarına ait fenlerini çok dikkatli anlatırdı, her bir ders hafızamıza adeta yazılırdı”.⁷³ demektedir. Yine aynı hatıralarda “Ramazan ayı başlamadan önce Şeyh, Dini İdare'ye müracaat edip, kendisinin teşrif edeceği mescitleri belirtip, sonra o yerlere iyi hazırlanıp giderdi ve orada güzel ilmi sohbetler düzenlerdi” der.⁷⁴

Muhammed Sadık, Libya'da okurken kendi memleketindeki dini okulların ders programının değiştirilmesini ve bu okulların dünya standartlarına ulaşmasını istiyordu. Çünkü o dönemde hem Taşkent Âli Mahad Enstitüsü'nde hem de Buhara'daki okullarda okutulan fen bilimleri derslerinde kullanılan kitapların çoğu eski eserlerden müteşekkildi. Muhammed Sadık bu okulun müdürü olduğunda bütün ders programını değiştirmişti. Ders programından dini ilimler ile ilgili olmayan kitapları çıkartmış, programa yeni ve faydalı eserleri eklemiştir.

Şeyh, yurt dışına çıktığında ya da yurt dışından misafirleri geldiğinde, onlarla ülkelerindeki hayır kurumları ve vakıflar üzerine konuşur, bu kurumların yardımlarından kendi ülkesinin de faydalanması için girişimlerde bulunurdu. Örneğin Pakistan'a yaptığı resmi bir ziyarette oradaki yardımlaşma teşkilatıyla bağlantı kurup neşriyat için gerekli teknik ekipmanların Özbekistan'a ulaştırılmasını sağlamıştır. Şeyh, bu yardımlaşma teşkilatları aracılığıyla Buhara'daki Mir Arap Medresesi öğrencileri için 200 kişilik yurt yaptırmış, Taşkent, Nevayi, Jizzah, Sirderya gibi şehirlerdeki boş alanları satın alıp seralar yaptırmıştır. Bu seralardan toplanan gelirler

⁷³ Ahmat Muhammad Tursun, **Muhammadga (sav) Sadık Muhammad Sadık**, Taşkent, 'Hilal-Neşir', 2018.

⁷⁴ A. M. Tutsun, **Muhammadga (sav) Sadık Muhammad Sadık**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

Dini İdarenin ihtiyaçlarına, mescit ve medrese yapımına ve öğrenci burslarına harcamıştır.

İslam Terakkiyatı Bankası'yla anlaşmış, Taşkent İslam Okulu öğrencilerine 200 kişilik yurt yapmak için bankayı sponsor olmaya ikna etmiştir. Kuveyt'e ziyareti esnasında oradaki vakıf ve dini işler görevlileriyle anlaşıp Kuveyt Uluslararası İslam Hayriye Teşkilatının bir şubesinin Özbekistan'da açılmasına aracı olmuştur. Teşkilat, ülkedeki ihtiyaç sahibi kişilere çeşitli yardımlarda bulunmaktadır. Bu teşkilat bugün hala Özbekistan'da faaliyetlerine devam etmektedir.

1989'da Şeyh'in çabasıyla Taşkent Müzesi'nde saklanan Mushaf-ı Osmani Dini İdare'ye verilmiştir. Yine aynı yıl Şeyh, Sovyet Birliği'ne milletvekili seçilmişti. Mecliste, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının hac ibadeti meselesini gündeme getirmişti. Çünkü o dönem Sovyetler Birliği'nde hac ibadetini yalnızca 20-30 kişi yerine getirebilmekteydi. Onlarında hemen hemen yarısı devlet adamlarıydı. Hac iznine karşılık dönemin SSCB Başkanı M. Gorbaçov, Şeyh Muhammed Sadık'tan, Sovyetler Birliği ve Afganistan savaşında mücahitler tarafından esir alınan askerlerin serbest bırakılıp SSCB'ne geri gönderilmelerine aracılık yapmasını istemişti. Şeyh bu aracılığı kabul ederek askerlerin SSCB'ye dönüşlerini sağlamıştı. Muhammed Sadık'ın bu aracılığının karşılığı olarak Gorbaçev, Orta Asya ve Kazakistan'dan yaklaşık 500-600 kişiye hac izni vermiştir. Muhammed Sadık, Özbekistan cami ve mescitlerinde çalışan imamların ve hocaların yurt dışına gidip eğitim almaları için Mısır ve Pakistan yetkilileri ile görüşmüş, imam ve hocaların bu ülkelere gidip eğitim almalarını sağlamıştır.

Sovyetler döneminde Özbekistan'da dini konularda yayın yapan gazete ve dergi nerdeyse hiç yoktu. Yalnızca *Sovyet Şarki Müslümanları* (Sovyet Doğusu Müslümanları) dergisi çok az sayıda neşredilmekteydi ve içerik olarak dini konulardan çok uzaktı. Muhammed Sadık derginin adının değiştirilip içeriğinin dini anlamda zenginleştirilmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda derginin adı *Mâverâünnehir* olarak değiştirilmiştir. 1990'lardan itibaren ise *İslam Nuru* isimli gazete çıkarılmaya başlanmıştır.

Şeyh Muhammed Sadık bir süre sonra Hilal-Neşir adında kendi yayınevini kurmuştur. Ateizmin yaygın olduğu bir dünyada yeni doğmuş bir hilal gibi, yeni düşüncelerin doğmasına işaret olarak yayınevine bu ismi verdiğini belirtmiştir.

Bugün bu yayınevinde hem Şeyh'in hem de diğer başka âlimlerin kitapları basılmaktadır.

Özbekistan dini idaresinin müdür naibi aynı zamanda da Muhammed Sadık'ın dostu olan Zakircan İsmailov verdiği bir röportajda “*Muhammed Sadık bir gün beni yanına çağırarak ülkemizde daha önce bir tefsir kitabı yazılmış mı? diye sormuştu, ben de tabi ki yok dedim. Oysa yeni çıkmış aya Hilal denilir, bende Özbek dilinde bir tefsir yazmayı düşünüyorum, Allah'ın izniyle Tefsir-i Hilal diye adlandıralım, demişti. Günümüzde Özbek halkı tarafından sevilip okunan, herkes tarafından rağbet gören altı ciltten oluşan Tefsiri Hilal'in projesi böyle başlamıştı*”⁷⁵ demektedir. Şeyh, ilk tefsir kitabı, Özbek dilindeki ilk hadis şerhi, ilk *İslam Tarihi* kitabı ve diğer ilim alanlardaki pek çok eseri Özbek dünyasına kazandırmıştır. Ancak halka ilk takdim ettiği eseri *İman* eseridir. Hepsinden önce *İman* kitabını halkına takdim etmiştir. İlk olarak bu eserin yayınlanmasının nedeni, iman meselesinin İslam'ın temelini oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Kitabın içerisinde İslam nedir, neyi ifade eder, İslam'da ilim, iman meselesi nasıldır sorularına deliller ile cevaplar verilmeye çalışılmıştır.⁷⁶ Bu tür eserlerin yayınlanmasının yanı sıra bir fetva sitesi oluşturmuştur. Bu siteye gelen sorular ve verilen cevaplar daha sonra kitap haline getirilip yayınlanmıştır. Bu uygulama bugün hala devam etmektedir.

Muhammed Sadık, cuma hutbelerinde vaazlarda bulunmuş, cuma hutbelerini bir ilim meclisine çevirmiştir. Özbekistan'da düğün, sünnet gibi merasimlerde hoca çağırarak, emr-i mârufu yerine getirmek âdetlendirdi. Pek çok il ve ilçede düzenlenen bu tür merasimlere Şeyh Muhammed Sadık da davet ediliyordu. Binlerce kişinin katıldığı bu merasimleri kitlelere dini bilinci aşılama için fırsat bilen Muhammed Sadık, bu törenlerde halka vaazlarda bulunuyordu. Yalnızca Özbekistan'da değil Eski Sovyet ülkelerinde de oldukça saygın biri olduğu, Rusya'da yayınlanan bir gazetede çıkan makalede görülmektedir. “Şeyh Muhammed Sadık'ın esas amacı ümmeti uyandırmak değil, Allah'ın Kur'an'da Müslümanları uyardığı gibi, ümmetin en iyisi olmayı öğretmektir. O hayatının devamında bu arzu ile yaşamış ve faaliyetlerini bu noktada yoğunlaştırmıştır. Muhammed Sadık, İslam

⁷⁵ A.M. Tursun, **Muhammadga (sav) Sadık Muhammad Sadık**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

⁷⁶ Röportaj Zakircan İslamov, Özbekistan dini idare müftü naibi.

dünyasının istikbalini yükseltmek için sorularla yanına gelen her bir insana bu yönde öğütler vermiştir”⁷⁷

Özbekistan’ın önemli isimlerinden yazar Tahir Malik verdiği bir röportajda Şeyh Muhammed Sadık hakkında “Sovyetler Birliği’nin son günleriydi. Orta Asya Müslümanlarının müftüsü Muhammed Sadık yazarlarla bir toplantı yapıyordu. Konuşması sadece dini konularda değildi. Aynı zamanda sosyal-siyasi, hatta Aral faciası hakkındaki düşüncelerini kaygıyla belirtiyordu. Büyük salonda adım atacak yer yoktu. Salon, müftüyü dinlemeye gelenler ile doluydu. İnsanlar dini ilme susamıştı. Sanki toplantıda Şeyh konuşmuyor; sahra çölüne yağmur damlaları serpiliyordu. Toplantı beklenenden uzun sürdü. Sonra zar zor Müftüyle görüşebildim. Sohbetimizde, iyi günlere adım atıyoruz, saadet günlerimiz yaklaşıyor. Sovyet döneminde Özbekistan tarihiyle ilgili tarihi eserler yazamıyorduk. Şimdi bu engeli aşabildiğimize göre önümüzde çok daha büyük problem var: Tarihimizi yazabilmemiz için İslam dinini bilmemiz gerekir. Bunun için biz, dünya ilmini bilenler için bir de dini bilimler okulunu mu açsak, dedim. Muhammed Sadık bu teklifime çok sıcak ve olumlu bakmış, böylece bizler için bir okul açılmıştır.”⁷⁸

Hilal-Neşir Yayınevi’nin muharrirlerinden ve Şeyh’in talebelerinden biri olan Ahmed Muhammed Tursun, hatıratında “Şeyhimiz bütün ömrünü öğrenmeye, öğretmeye, din hizmetine adanmıştır. Bir gününü bile ilim yolunu, bilimini yaymadan, öğrencilerine ders vermeden, insanlığı öğretmeden geçirmemiştir. Üstadım uzun zaman maruz kalınan ateizm sisteminin Müslümanların bilincine verdiği zararı düzeltmenin kolay olmayacağını söylerdi. İnsanların cehaletini bilimle yok etmek için sabırla, adım adım ilerleyerek; mücadeleden hiç vazgeçmeden çalışarak gerçekleşeceğini söylerdi. Bu yolda www.islam.uz sitesini açarak din ve şariat ile ilgili sorulara cevap vermiştir. Sonra bu sorulardan hareketle “Zikir Ehlinde Sorulmuş” kitabını yayınlamıştır. Bu seri yeni sorularla hala yayınlanmaktadır.”⁷⁹

Muhammed Sadık’ın müftü olarak görev yaptığı yıllarda Özbekistan’da iki önemli mescidin açılışı gerçekleştirilmiştir. Hicri 94 senesinde Kuteybe b. Müslim tarafından inşa edilen mescitler, ateizm zamanında kapanmış ve harabeye dönmüştü.

⁷⁷ ‘Minbar İslam’ gazetesi, 2015, 4-tirac. Rusya.

⁷⁸ Röportaj Özbekistan halk yazarı Tahir Malik 2017, Taşkent.

⁷⁹ Hatıra kitabı, ‘Hilal-Neşir’, Taşkent, 2016.

Şeyh'in çabaları ile Buhara'daki bu iki mescit, Mescid-i Kalan ve Bahaeddin Nakşibendi Mescidi adlarıyla yeniden açılmıştır.⁸⁰

Özbek fizik ve matematik profesörü Dr. Mansurhan Tairov, Rusya Devlet Duması'nın vekili, Moskovalı felsefe profesörü. Veçeslav Ali Popov, Dağıstan Cumhuriyeti Din İşleri Başkanı Süleyman Muhammedov gibi pek çok alim ve devlet adamı Şeyh ile dini konuları görüşür, bazı problemlerin çözümünde ondan yardım alırlardı. Muhammed Sadık, Rusya'da çalışan müftü ve imamların hocasıydı. Şeyh, Çeçenistan'da barışı sağlamak için uğraş veren Ahmet Kadirov'un hocası olduğu gibi aynı zamanda Kuveyt'te Vasatiye Uluslararası Merkezi üyelerinden biriydi.

Şeyh'i belki de en yakından tanıyanlardan biri Özbekistan'ın Andican şehrinde yaşayan, onun hem öğrencisi hem de damadı olan Muhammed Karim Ubayev'dir. Muhammed Karim kendisi ile yapılan bir röportajda Şeyh Muhammed Sadık ile ilgili bilhassa iki noktanın altını çizmektedir:

*“Şeyh Muhammed Sadık, dini ibadeti cahillik, zayıflık olarak gören aristokratlara, dünya bilimini okumuş insanlara bunun tamamen yanlış olduğunu anlatabildi. Dinin maneviyat, marifet olduğunu, dünyanın ise dinsiz sanki kalpsiz bir insan olacağını anlatabilmiştir. Ayrıca dindar insanlara da istikamet yeri dünya olduğu için dünyasız din olmayacağını anlatabildi.”*⁸¹

⁸⁰ Özbekistan arşivinden.

⁸¹ Özbekistan, 2018 16/07, Muhammed Karim Ubayev'le röportaj.

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

2.1. Tüm Eserleri

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un Kur'an manalar tercümesi Özbek dilinde, Tefsir, Hadis, Akâid, Fıkıh, Tasavvuf ve başka konularda yazdığı yüzden fazla eseri mevcuttur. Onun eserlerini Özbekistan'da okuyucu tarafından sevilip okunmakta ve en çok yayınlanmaktadır. Şeyh eserlerini bir grubunu kendisi yazmış, bir grubunu tercüme etmiş, bir grubunu ise tercüme edip şerh yazmıştır.

2.1.1.Telif Ettiği Eserler:

- 'Kuran Kerim ve Özbek dilindeki anlamlar tercümesi.
- 'Tefsiri Hilal'
- 'İman'
- 'Din nasihattir'
- 'Sünni Akideler'
- 'Usulu'l Fıkıh'
- 'Mustalahu'l hadis'
- 'Kuran İlimleri'
- 'Tasavvuf hakkında tasavvur'
- 'Ruhsal Terbiye'
- 'Mükemmel saadet yolu'
- 'Zikir ehline sorun'
- 'İctimai adaplar'
- 'Mutlu aile'
- 'Fikhi mezhepler ve kitaplar'
- 'Akaid ilmi ve ilgili meseleler'
- 'İhtilaflar : sebepler ve sonuçlar'
- 'Mezhepler – birlik timsali'
- 'İsraf'
- 'Yalan'
- 'Pazar ve ilgili meseleler'
- 'Borç ve ilgili meseleler'
- 'Semerkand alimleri'
- 'Falcılık,Sihirbazlık işlerinin hakikati'
- 'Sağlam çocuk'
- 'Müminin miracı'
- 'Müminin kurtuluşu'

- ‘Müminin ömür seferi’
- ‘Açık mektup’
- ‘Yaşlılara saygı’
- ‘İslam tarihi’
- ‘Alem ve adem, din ve ilim’
- ‘Kuran ve Sünnetdeki ilim mucizeleri’
- ‘Nakşibendi (vazifeler, zikirler)’
- ‘Ameller niyetlere bağlı’
- ‘Zühd ve haya’
- ‘Helal bellidir, haram bellidir’

2. 1.2.Tercüme Ettiği Eserler:

- ‘Akidetül Tahaviyye’
- ‘Mezhebsizlık- İslam şariatını tehdit eden bid’atlar’
- ‘Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem’
- ‘Saf Tabiat Dini’
- ‘Sarahe ehli soran meseleler. Meslek beyanı.’
- ‘Fakih imamlar ihtilafında hadislerin yeri’

2. 1.3.Tercüme ve Şerh Ettiği Eserler:

- ‘Hadis ve Hayat’ serisi
- ‘Kifaye’
- ‘Adablar hazinesi’
- ‘İyilik ve Sila-i Rahim’
- ‘Faziletli hikmetler şerhi’

2.2. Tür ve Konularına Göre Eserleri

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un eserlerini incelerken Özbekistan Hilal Neşir Yayınevi tarafından yayınlanan "İlim Öğrenmek Disiplin Gerektirir" makalesinden bahsetmek yerinde olur.⁸² Makalede dini ilmin tertipli, düzenli öğrenilmesi, güzel ve amaca uygun olmasına vurgu yapılmıştır. Dini inancı düzeltmeden şariat hükümlerine uygun amel edilemez. Arap dilini, belagatini öğrenmeden Kur’anın fesahatini öğrenmek mümkün değildir. Fıkha uygun amel etmeden Kur’an ve Sünnet maksadına ulaşılamaz. Tasavvuftan zevk almayan insan çoğu ayet ve hadislerden de zevk alamaz. Bu bakış açısı ile bakıldığında Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un eserleri, din inancını kapsayan eserler, itikadi eserler,

⁸² Özbekistan 2018- 05/07. Hilal-Neşir yayınevini ziyaret esnasında röportajdan yararlanılmıştır.

Kur'an, hadis ve tasavvuf eserleri, fıkıh, akide ve bu yöndeki eserler olarak sınıflandırılabilir.

2. 2.1. Kur'an, Tefsir ve Hadis Eserleri

2.2.1.1. Тафсири Хилол-Tefsir-i Hilal (Hilal Tefsiri)⁸³

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un Özbekistan'dan ayrılıp, Mekke'ye yerleştikten sonra gurbette yazdığı ilk eseridir. *Hilal Tefsiri* ilk kez, Muhammed Sadık vatanına döndükten sonra 2005 yılında yayımlanmıştır. Okuyucuların yoğun talebi sonrasında 2011-2017 yılları arasında 7 baskı yapmıştır. 2018 yılında yayımlanan son baskı altı ciltten ibarettir⁸⁴. Her bir ciltte ayetlerin hacmine göre belli cüzlerin tefsiri yer almaktadır. Bu kitap, Kur'an-ı Kerim'in modern Özbek dilinde yazılan ilk tefsiridir. Müfessir özellikle İbn Kesir, Taberi ve Sabuni gibi meşhur müfessirlerin tefsirlerinden bolca faydalanmıştır. Tefsirin bibliyografyasında kullanılan tüm kaynaklar, numaralandırılarak 154 eser sıralanmıştır. Hadis alanında kaynak olarak *Kütüb-i Tis'a*'dan çokça istifade edilmiştir. Fıkıh alanında *Hidaye* ve *Vikaye* eserlerinden yararlanılmıştır. Eser Özbekçe yazıldığından ve Özbeklerin çoğu Hanefi mezhebine mensup olduğundan fıkhi konular, Hanefi mezhebine göre izah edilmiştir. Müfessir, manası müphem ve müşkül olan ayetleri başka ayetlerle tefsir etme yöntemine başvurmuştur. Böylece Kur'an-ı Kur'an ile tefsir etmiştir. Ayrıca Kur'an-ı sünnetle tefsir etme yöntemini de kullanmıştır. Peygamberimiz (s.a.v.)'in ayetleri tefsir etmesinin sebepleri üzerinde durulmuştur. Ayetlerin anlamını açıklayan hadislerden Peygamberimiz (s.a.v.)'in ayetleri okurken tefsir etmesi, soru sorarken tefsir etmesi gibi örnekler verilmiştir. Muhammed Sadık ayetlerin daha iyi anlaşılması için hadis rivayetlerinden de istifade etmiştir. Müfessir kendisinin sade ve akıcı diliyle günümüz okuyucusunun seviyesi, dünya görüşü ve ihtiyaçlarını dikkate alarak eserini kaleme almıştır.

⁸³ Muhammed Sadık, **Tefsiri Hilal**, C.1-6, Taşkent, Hilal Neşir y., 2018.

⁸⁴ Ciltlerin sayfa sayısı sırasıyla 640, 608, 656, 616, 672, 616 sayfadır. 2005 yayınlanmıştır.

2.2.1.2. Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси- Qur'on-ı Karim ve Özbek Tilidagi Ma'nolar Tarjimasi (Kur'an-ı Kerim ve Özbek Dilindeki Anlamlar Tercümesi)⁸⁵

Bu kitap *Tefsiri Hilal*'da yer alan ayet meallerinin ayrı bir kitap olarak basılmış halidir. Yalnızca ayetlerin aslı ve Özbekçe anlamları mevcuttur. Kur'an-ı Kerim okuyucusunun tilavet esnasında aynı anda anlamını da öğrenmesine yardımcı olur.

2.2.1.3. Қуръон илмлари-Qur'on İlimlari (Kur'an İlimleri)⁸⁶

Şeyh Muhammed Sadık'ın *Kur'an İlimleri* adlı eseri 2013 ve 2017 yılında iki baskı yapmıştır. Toplamda 504 sayfadan ibarettir. Eser, dört bölümden oluşmaktadır. Kur'anın nüzulü, toplanması, tertibi, yazılması, kıraati, tefsiri, icazı, nasih ve mensuhu, üslup ve belagati gibi konular Kur'an ilimleri çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Kitabın birinci bölümü Kur'an ilminin tarifi, önemi ve tarihi konusuyla başlamaktadır. Şeyh, Kur'anın tarihi konusunda kronolojik sırası ile olaylardan ve bu konuda yazılmış eser ve müelliflerden bahsetmektedir. Kur'an kelimesinin açıklaması ve vahiy kavramı üzerinde de durulmaktadır. İkinci bölümünün tamamı Kur'anın tarihine ayrılmıştır. Kur'anın toplanması, ayet ve surelerin tertibi, Kur'anın yedi harf üzere indirilmesi konuları da bu bölümde ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde Kur'anı Kerim'de nesih, muhkem-müteşabih, surelerin başlangıcı ve huruful-mukataa konuları ile müteşabih ayetler konusunda selef ve halef alimlerinin görüşlerine yer verilmektedir. Eserin dördüncü bölümünde ise kıraatler, müfessirler, tercüme ve mealler ele alınmaktadır. Müellif bu bölümde kıraat konusunda ittifak eden yedi sahih kıraat imamını tanıtmaktadır. İbrahim Abdullah Rufeida'nın Ulumü'l-Kur'an tarifine yer vermektedir. Rufeida'ya göre Kur'an ilmi ona bağlı olan veya ondan istinbat eden ya da onu anlamaya yardımcı olan tüm ilimlerdir.⁸⁷ Muhammed Sadık'ın üzerinde durduğu konular Kur'an kelimesinin tarifi, vahiy kavramı, nesih ayetlerin incelenmesi, tefsir kelimesinin anlamı gibi konulardır. Kur'an tarihini incelerken Peygamberimiz (s.a.v.), Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman dönemlerindeki Kur'anın toplanması konusuna değinmektedir.

⁸⁵ Muhammed Sadık, *Kur'ani Kerim ve Özbek Dilindeki Anlamlar Tercümesi*, Taşkent, Hilal Neşir, 2018.

⁸⁶ Muhammed Sadık, *Kur'an İlimleri*, Taşkent, Hilal Neşir, 2017.

⁸⁷ Muhammed Sadık, *Kur'an İlimleri*, Taşkent, Hilal Neşir, 2017. s.456

Eserde bazı oryantalistlerin görüşlerine de yer verilmektedir. Eserde Ulumü'l-Kur'an ile ilgili kitaplardaki yöntem esas alınmaktadır. Kaynak olarak Kur'an, hadis, tefsir kitapları ve İslam ansiklopedilerinden faydalanılmıştır.

2.2.1.4. Куръон ва суннатдаги илмий мўъжизалар. Kuron va sunnatdagi ilmi mojizalar. (Kur'an ve Sünnetteki Bilimsel Mucizeler)⁸⁸

Eser müellifin vefatından 4 sene sonra Hilal-Neşir yayınevi tarafından okuyuculara takdim edilmiştir. Eserde 1400 yıl önce Kuran ve sünnette bahsedilen mucizeleri, günümüzdeki alimlerin keşfettiği bilimsel araştırmalar yer almaktadır. 300 sayfadan oluşan 2019 senesinde basılan bu kitap Özbek okuyucuları tarafından, Şeyh'in başka kitapları gibi rağbet görmüştür. Hacmi küçük olmasına rağmen eserin muhtevasında bolca ayet ve hadisler getirerek günümüz bilim adamlarının araştırmalarıyla kıyaslanmıştır. Mesela:

يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِّنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ

Sizi annelerinizin karnında üç karanlık içinde türlü yaratılış safhalarından geçirerek yaratmaktadır. (Zümer s. 6.a.)

بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ

Evet, parmaklarına varıncaya kadar yeniden yapmaya gücümüz yeter.(Kiyamet.s.4.)

Muhammed Sadık 1884 yılında İngiltere'de bilim adamlarının imza atmasıyla keşfedilen bu sonucu 1400 sene önce ayeti kerimde varıldığını, buna rağmen hala gaflette olan insaniyete sesleniyor eserinde.

⁸⁸ Muhammed Sadık, Kuran ve Sünnetteki Bilimsel Araştırmalar, Nilal Neşir, Taşkent, 2018.

2.2.1.5. Ҳадис ва Ҳаёт-Hadis va Hayot (Hadis ve Hayat)⁸⁹

Ezher şeyhi Mansur Ali Nasıf'ın *et-Tac'ül-Cami Lil'-Usul* adlı eserinin tercümesi ve şerhi olan ve bir seri şeklinde hazırlanan bu eser 37 ciltten ibarettir. Ancak ülkenin içerisinde bulunduğu siyasi ve dini sansür uygulamaları yüzünden 35, 36 ve 37. ciltleri Muhammed Sadık tarafından yayımlanamamıştır.

2.2.1.5.1. Муқаддима-Mukaddima (Giriş)

Hadisi şeriflerin dinimizdeki yeri, hadis ilmi ve onun tarihi, hadisleri öğrenme ve onları uygulama kaideleri hakkındaki bilgileri içerir.

2.2.1.5.2. Ислом ва Иймон-İslom va İymon (İslam ve İman)

İslam ve iman kelimelerinin lügat anlamları, kâmil iman vasıfları, dinin faziletleri konularından bahsedilir. Bu bölümde akaid meseleleri, akidesi bozuklar, selef-i salihinin hayatı, sünnete bağlanmak hakkındaki ilmi deliller ve diğer bilgileri içerir.

2.2.1.5.3. Ният, ихлоc ва илм -Niyat, İhlos va İlm (Niyet, İhlas ve İlim)

Tasavvufa dair niyet, ihlas ve ilim konuları işlenir. Tasavvuf ehlinin yaptığı yorumlarla amellerin kabul edilmesinde rol alan bu üç etken hakkında bilgiler verilmiştir.

2.2.1.5.4. Поклик-Poklik (Temizlik)

Bu bölümde temizliğin faziletleri, abdest, gusül, tuvalet adabı, temiz ve kirli su beyanı ile necaset gibi meseleler anlatılmıştır.

2.2.1.5.5. Намоз-Namoz (Namaz)

Bu serinin 5, 6 ve 7. cüzleri ihtiva eder. Dinimizin direği, müminin miracı olan namaza ayrılmıştır. Namaza dair hükümler, namazın fazileti ve hikmetleri hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

2.2.1.5.6. Закот-Zakot (Zekât)

Serinin 8. cildi, İslam'ın beş şartından biri olan zekâta ayrılmıştır.

⁸⁹ Muhammed Sadık, **Hadis ve Hayat**, Hilal Neşir, Taşkent, 2018.

Zekâtın hükümleri, özellikleri ve adabı hakkında bilgi verilir. Zekât olarak verilecek malın miktarının hesaplanmasıyla birlikte fitre, sadaka ve buna benzer bölümlere yer verilmiştir. Zekât ve sadaka vermek/almak noktasında caiz olan veya caiz olmayan durumlar kategorilere ayrılmıştır. Zekât verme yolları ve ona ait çeşitli meseleler beyan edilmiştir.

2.2.1.5.7. Рўза-Ro'za (Oruç)

Bu cilt, İslam'ın şartlarından biri olan oruç ibadeti hakkındadır. Oruç ibadetinin mahiyeti, faziletleri, türleri, farz ve sünnetleri beyan edilmiştir. Orucun adabı, kutsallığı hakkında fikir yürütülmüştür. Kadir gecesini, onun faziletleri gibi farklı konulara dair malumatlar verilmiştir.

2.2.1.5.8. Ҳаж ва умра-Haj va Umra (Hac ve Umre)

Bu cilt, İslam'ın şartlarından olan hac ibadeti, hac ve umrenin farz, vacip ve sünnetleri hakkındadır. Bu ibadetlerin tarihi, mahiyeti, adabları ve faziletleri kapsamlı bir şekilde beyan edilmiştir.

2.2.1.5.9. Савдо, зироат ва вақф-Savdo, Ziroat va Vaqf (Ticaret, Ziraat ve Vakıf)

Bu bölümde İslam'ın ekonomik meselelere dair bakışına değinilmiştir. Rızık meselesi, helal kazanç, meslek edinmenin faziletleri gibi konulardan bahsedilmiştir. Ticaret ve mali işlerin şariat temayülleri, kanun/kaideleri, nizam ve adabı kapsamlı bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca vakıflar ve vakıflara dair konulardan bahsedilmiştir.

2.2.1.5.10. Фароиз ва васият китоби-Faroiz va Vasiyat Kitobi (Miras ve Vasiyet Kitabı)

Bu cilt, İslam'ın en mühim meselelerinden biri olan miras ilmi hakkındadır. Miras ve vasiyet mevzularına ait ayet ve hadislerde mirasın paylaşılması, akranları, şartları, hükümleri ve mirası men edecek amiller gibi önemli mevzular beyan edilmiştir.

2.2.1.5.11. Никох, талоқ ва идда китоби-Nikoh, Taloq va Idda Kitobi (Nikah, Boşanma ve İddet Kitabı)

Bu bölümde İslam dininin aile münasebetlerine dair çok önemli

mevzulara değinilmiştir. Nikah, mehir, velime, aile adapları, karı-koca hakları, zina meselesi, hulu', i'la, li'an, zihar, talak ve iddete ait şariat hükümleri beyan edilmiştir.

2.2.1.5.12. Қасамлар ва назрлар-Qasamlar va Nazirlar (Yemin ve Adaklar)

Bu bölümde insanların sosyal ilişkilerinde önem verilen meseleler işlenmiştir. Yemin ve adakla ilgili şariat ahkâmı izah edilmiştir. İslam dininde insanın her bir amelinin, her bir sözünün, niyetinin ne kadar ciddi olduğu ve bunun mesuliyeti anlatılmıştır. Allah'ın isimleriyle yemin edilmesi, yemin ve adağın kefareti hakkında çok önemli bilgiler, ayet ve hadislerle ispat edilerek verilmiştir. Bu konudaki ayet ve hadisler incelenmiştir.

2.2.1.5.13. Ов ва сўйишлар-Ov va So'yiqlar (Av ve Kesmek)

Av ve avlanan canlılara ait malumat verilmiştir. Avlananların helal-haram meseleleri ve kurban etme hükümleri beyan edilmiştir.

2.2.1.5.14. Таом, шароб-Taom, sharop (Yemek, İçecekler)

Eserin bu bölümünde İslamiyet'in hayatın bütününe dair talimatlarıyla iki dünya saadetine ulaştıracak yollar gösterilmiştir. Yemek ve içeceklerin kaide/kanunları, caiz olanlar ve olmayanlar, insana fayda ya da zararlı olanlar anlatılmıştır. Helal ve haram olan meseleler hakkında teferruatlı malumata yer verilmiştir.

2.2.1.5.15. Либос-Libos (Giyim)

Bu bölümde insanın giyinmesiyle alakalı hadisler ve medeniyetin giyinmeye ait kaideleri ile bu hususta caiz olup, olmayanlar hakkında etraflıca malumatr verilmiştir.

2.2.1.5.16. Тиб ва дам китоби- Tib va Dam Kitobi (Tıp ve Üfleme Kitabı)

Bu ciltte İslam dininin tababete ait hükümlerine yer verilmiştir. Bunlar temizlik ve ona bağlı meselelerdir. İnsan vücudunun temizliği, sağlığın en önemli şartlarından biri olup aynı zamanda imanın da bir parçasıdır. Sağlığı ve doğayı korumaya, dert ve musibete, hastalara münasebete, tedavi olmanın sünnet

oluşuna, perhize, beden terbiyesine, tedavi ilaçlarına dair mevzular hakkında bilgiler verilmiştir. Üflemek, fal bakmak, sihir gibi işlerin mahiyeti ve hükmü hakkında da konular işlenmiştir.

2.2.1.5.17. Оламларга раҳмат Пайғамбар-Olamlarga Rahmat Payg'ambar (Alemlere rahmet Peygamber)

Bu bölümde Allah'ın yarattığı insanların en iyisi, peygamberlerin sonuncusu ve mükemmeli Muhammed Aleyhisselam'ın hayatı, faziletleri, ehli beyti, çocukları ve mucizeleri beyan edilmiştir.

2.2.1.5.18. Анбиёлар қиссаси-Anbiyolar Kissasi (Peygamberlerin Öyküleri)

Bu bölümde Allah Teala'nın kendi kulları arasından seçtiği, Allah'ın vahiyle gönderdiği talimatları Müslümanlara ulaştırma görevini üstlenen nebilerinin hayatları ve yaptıkları hakkındadır. Kur'ani Kerim ve hadislere dayanarak beyan edilen 24 peygamber hakkında bilgi verilmiştir.

2.2.1.5.19. Абу Бакр ва Умар розияллоху анхумо-Abu Bakr va Umar Roziyollohu anhumo (Ebu Bekir ve Ömer Radiyallahu anhuma)

Hadis ve hayat serisinin bu bölümünde sahabe-i kiramın büyüklerinden Ebu Bekir ve Ömer (r.a.)'lerin hayatına, özellikle Hulefa-i Raşidin'in faziletlerine yer verilmiştir.

2.2.1.5.20. Усмон ва Али ибн Абу Толиб розияллоху анхумо (Usmon va Ali İbn Abu Tolib Roziyollohu anhumo) [Osman ve Ali ibn Ebu Talip Radiyallahu anhuma]

Bu bölümde Hulefa-i Raşidin halifelerinden Osman Zunnureyn ve Ali bin Ebu Talib (r.a.)'ın faziletleri hakkındaki hadislerle yer verilmiştir.

2.2.1.5.21. Жаннат башорати берилганлар ва аҳли байт-Jannat Başorati Berilganlar va Ahli Bayt (Aşere- i Mübeşşere ve Ehlibeyt)

Bu cilt, Peygamberimiz (s.a.v.) hayattayken cennetle müjdelenen 10 sahabenin hayatlarına ve faziletlerine ayrılmıştır. Cildin ikinci kısmında ise, Efendimizin (s.a.v) ehlibeytinden ve faziletlerinden söz edilmiştir.

2.2.1.5.22. Пешқадамлар-Peşqadamlar (Önderler)

Bu bölümde Rasulullah (s.a.v) ile birlikte hicret etme şerefine nail olmuş muhacir sahabiler; Zeyd bin Harise, Usame bin Zeyd, Bilal bin Rebah, Musab bin Umeyr, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Mesud, Ammar bin Yasir, Amr bin As, Halid bin Valid, Muaviye bin Ebu Sufyan ve Ebu Sufyan bin Harb (r.a.) gibi sahabelerin hayatı ve faziletleri hakkında bilgi verilmiştir.

2.2.1.5.23. Нубувват хонадони хонимлари-Nubuvvat Honadoni Honimlari (Peygamber Hanedanı Hanımları)

Rasulullah (S.A.V.)'ın refikaları Hatice, Ayşe, Sevde, Hafza, Zeyneb binti Huzeyme, Ümmü Seleme, Zeyneb binti Cahş, Cüveyriye, Safiye, Ramla ve Meymune annelerimiz ile kızları Zeyneb, Rukiye, Ümmü Gülsüm, Fatıma ve ehlibeyte çok yakın olan iki sahabe Ümmü Eymen ve Ümmü Süleym radiyallahuanhlar hakkında bilgiler verilmiştir. Müslüman hanımların takip edebileceği örnekler sıralanmıştır.

2.2.1.5.24. Ансорлар-Ansorlar (Ensar)

Rasulullah (S.A.V.) ile hicret eden muhacirlere her türlü yardımı esirgemeyen ensarın hayatı ve faziletlerinden bahsedilmektedir.

2.2.1.5.25. Ахёрлар ва диёрлар фазли-Ahyorlar va Diyorlar Fazli (Hayırlılar ve Faziletli Diyarlar)

Bu ciltte ensar ve muhacirden olmayan farklı ülkelerden ve şehirlerden İslam'a katılan sahabiler; Ebu Zerr Gifari, Selman-ı Farisi, Suhayb Rumi, Abdullah ibn Selam, Ebu Hureyre, Ebu Musa el-Eşeri, Cerir ibn Abdullah ve tabiinden Uveys Karani (r.a.)'den bahsedilmektedir.

2.2.1.5.26. Тафсир-Tafsir (Tefsir)

Rasulullah (S.A.V.)'ın Kur'ani Kerim ayetleri için yaptığı tefsirlerine yer verilmiştir.

2.2.1.5.27. Туш ва масаллар-Tuş va Masallar (Rüya ve Tabirleri)

Kur'ani Kerim ayetleri ve Peygamberimizin hadislerinden faydalanarak rüya tabirleri, Kur'an ve rüya yorumu, uyku adabı ve duaları hakkında bilgiler verilmiştir.

2.2.1.5.28. Қуръон фазилатлари-Qur'on Fazilatleri (Kur'an Faziletleri)

İslam dininin mukaddes kitabı, Allah Teala'nın mübarek keliması i Kerim ile ilgili hadislere yer verilmiştir.

2.2.1.5.29. Яхшилик ва ахлоқ-Yahşilik va Ahloq (İyilik ve Ahlak)

Rasullullah (S.A.V.)'in anne-babaya, evlatlara iyilik, sıla-i rahim, komşunun hakları gibi o iyiliğe, ahlaka, faziletlere ve kötü illetlere dair hadisleri hakkında bilgiler verilmiştir.

2.2.1.5.30. Зикр, дуолар, истиғфор ва тавба-Zikr, Duolar, İstiğfor va Tavba (Zikirler, Dualar, İstiğfar ve Tövbe)

Bu cilt, dinimizin en hassas noktalarından olan Allah'ı zikretmek, dua etmek, günahlar için istiğfar etmek gibi konulara ayrılmıştır. Zikir, dua, istiğfar ve tövbenin faziletleri, hikmeti ve adabı hakkında bilgiler verilmiştir.

2.2.1.5.31. Зухд ва рақоиқлар китоби-Zuhd va Raqoiq (Zühd ve Rekaik)

Dünya, mal-mülk ve şöhretten vazgeçmek anlamına gelen zühd kelimesi ile ince ve nazik anlamına gelen rekaik kelimesi izah edilmiştir. Kur'ani Kerim'in, hadisi şeriflerin, ibretli güzel hikayelerin rekaik olma özelliğinden bahsedilerek insanı Allah'tan korkmaya çağıran, kalbi yumuşatıp duygulandıran durumlarından bahsedilmiştir.

2.2.1.5.32. Адаб-Odob (Edep)

Bu cilt, müminlerin en önemli faziletlerinden olan edep ve ahlak mevzularına ayrılmıştır.

2.2.1.6. Мусталахул ҳадис-Mustalahul Hadis (Mustalahu'l-Hadis)⁹⁰

Şark yayınevi tarafından 2011 yılında yayımlanan Mahmud Tahhan'nın doktora tezi olan *Mustalahu'l-Hadis* kitabının Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf tarafından tercüme ve şerhidir. Mustalahu'l-Hadis, Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerini uydurma, yalan, hata ve tahriften korumak için derlenen, isnat ve metne

⁹⁰ Muhammed Sadık, **Mustalahu'l-Hadis**, Taşkent, Hilal Neşir, 2014.

ilişkin ya da ravi ve merviyeye dair kaide ve konuların toplamından ibarettir. Bu kurallar, hadisin senet ve metin bakımından korunması, ravi ve mervinin durumunun beyanı, sahihin zayıftan, nasihin mensuhtan ayırt edilmesi ve bundan neşet edip dallanan diğer hadis ilimleriyle ilgilidir. Mustalahu'l-Hadis ilminin doğuşu ve tarihi gelişimi ile başlayarak günümüzdeki durumu ele alınarak farklı bölümlerde ayrıntılı açıklanmıştır.

2.2.1.7. Расулulloх Соллалоху Алайҳи Васаллам-Rasululloh Sollallahu Alayhi Vasallam (Resulullah Sallallahu Aleyhi ve Sellem)⁹¹

Eser, Muhammed (s.a.v.)'in Kişiliği, Risaleti, Sözleri ve İşleri Selman Fahd Avdi, Ömer b. Abdullah Mukbil, Sami b. Abdülaziz Macit, Abdülvehhab b. Nasır Taririler tarafında hazırlanmış Rasulullah) isimli kitabın Şeyh Muhammed Sadık tarafından yapılmış tercümesidir. Bu kitap, Hz. Peygamberin (s.a.v.) sünnetinden seçilmiş metinlerden oluşur. Bu metinler aracılığıyla sıradan bir okuyucu İslam'ı ve Hz. Peygamber'i (s.a.v.) herhangi bir şerhe ihtiyaç duymadan tanıyabilir. Eserde seçilen metinlerin sahih olmasına özen gösterilmiştir. Alimler arasında ihtilafa sebep olan meseleler bu kitaba dâhil edilmemiştir. Kitabın amacı sadece Hz. Peygamber'i tanıtmaktır. Kolay anlaşılabilir bir üslupta yazılan eserde kullanılan kaynaklar açıkça belirtilmiştir.

2.2.2. Akide ve İtikâd Eserleri

2.2.2.1. Сунний акидалар-Sunniy Aqidalar (Sünni Akideler)⁹²

Müslüman'ın yaşam tarzı, hayat nizamına, itikadına ve akidesinin sağlamlığına bağlıdır. Eserde Ehl-i Sünnet akidesinin asıl hakikati, akaid ilminin amacı, diğer akide mezhepleri ele alınmıştır. Yazar, kitabında bu önemli meseleleri geniş okuyucu kitlesini düşünerek kolay ve anlaşılabilir şekilde beyan etmiştir. Dört bölümden oluşan eserin içeriği oldukça zengindir. Akaid nedir, akaid ilminin tarihi, İmam Matüridi, Allah'ın varlığı, nübüvvetin anlamı, vahiy nedir gibi konular ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. İbn-i Kesir Tefsiri, Safvetü't-Tefasir, el-Esas fi's-Sünne gibi 54'ten fazla kaynaktan yararlanılmıştır.

⁹¹ Muhammed Sadık, **Rasululloh SAV**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2012.

⁹² Muhammed Sadık, **Sünni Akideler**, Taşkent, Hilal Neşir, 2018.

2.2.2.2. Акийдатут-Таҳовия Шарҳининг Талхийси-Akiydatüt Tahaviye Şerhinin Telhisi (Akidetü't-Tahaviyye Yorumunun Özeti)⁹³

Muhammed Enver el-Bedahşani'nin (Pakistan h.1416v.t.) Akidatut-Tahaviye Şerhi'nin Telhisi adlı kitabının Muhammed Sadık Muhammed Yusuf tarafından tercüme ve yorumudur. Akaid ilminin amacı, konusu, iman, tevhit ve tevhidin dereceleri, te'vil, istitaat, koruyucular, keramet, bozuk akide, doğru yoldan sapan fırkalar hakkında çok önemli bilgiler mevcuttur.

2.2.2.3. Ақоид Илми Ва Унга Боғлиқ Масалар-Aqoid İlmi va Unga Boғliq Masalalar (Akaid İlmi ve İlgili Meseleler)⁹⁴

Eserde akaid, kelimeler, Allah'ın isimleri ve sıfatları, Ehl-i Sünnet mezhebine dair bilgiler beyan edilmiştir. Bunların yanı sıra akaid ilminin imamları Eş'ari, İmam Maturidi, İmam Ebu Hanife ve İmam Gazzali gibi meşhur âlimler ve onların bu alanda yaptıkları hizmetler hakkında bilgiler verilmiştir.

2.2.2.4. Фолбинлик, Сехргарлик. Жин чикариш ва ноъананави даволаш каби ишларни хақиқати - Falbinlik, Sehirgarlik, Cin çıkariş va noananavi davolaş kabi işlarning hakikati. (Falcılık , Sihir yapmak ve Cin çıkarmak işlerinin hakikati)⁹⁵

Muhammed Sadık bu eserini: 'Bir millet dinden uzaklaşırsa, bilgisizlik, cahillik çoğalır, hurafe ve zillate yol açılır' diye başlamıştır. 2013 senede yazılan, taleplere göre birkaç kez yayınlanan eseri son baskısı 2019 Hilal-Neşir yayınevinde basılmıştır. 112 sayfadan oluşan eser akide ve itikat meseleleri içermektedir. Sihir ve sihir yapmak, fal açmak ve buna inanmak, cinler kimdir, insanın ruhsal hali gibi meseleler eserin muhtevasındadır.

2.2.2.5. Иймон-İymon (İman)⁹⁶

Şeyh Muhammed Sadık'ın ilk yazdığı eserlerden biri olan *İman*, ilk kez 1991 yılında yayımlanmıştır. Eser, birkaç ek makale ile 2013, 2015, 2016 ve 2018

⁹³ Muhammed Sadık, **Акийдатут-Таҳовия Шарҳи**, Таşkent, Hilal-Neşir, 2013.

⁹⁴ Muhammed Sadık, **Ақоид Илми Ва Унга Боғлиқ Масалар** Таşkent Hilal-Neşir 2014.

⁹⁵ Muhammed Sadık, **Фолбинлик, Сехргарлик**, Таşkent, Hilal-Neşir, 2019.

⁹⁶ Muhammed Sadık, **İman**, Таşkent, Hilal Neşir, 2018.

yıllarında tekrar basılmıştı. Son baskısı 2019 yılında yapılmıştır ve 368 sayfa. Eser, İslam'ın temeli olan iman hakkındadır. Kitapta İslam, İslam'ın şer'i manası, İslam'da ilim meseleleri, iman gibi konulara delillerle açıklık getirilmiştir. Kaynak olarak Kur'ani Kerim, hadisler ve rivayetler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra modern çalışmalara da yer verilmiştir. Bu çalışmaların 14 yüzyıl önce nazil olan Kur'ani Kerim'deki bilgilerle ile aynı olduğunun kanıtı sunulmuştur. Gray Morrison'un⁹⁷ dediği gibi "Doğadaki harikaları incelersek, onların ne kadar güzel bir düzen içinde olduğunu görürüz. Onların hepsinde Yaratıcının istediği düzenin işlediğine hiç şüphe yoktur. Yer küresinin hacmi, onun güneşten uzaklığı, yer kabuğunun kalınlığı, su miktarı, oksijen ve karbondioksit miktarı ve insanın hayatı. Bunların hepsi şüphesiz kendiliğinden olmuyor. Bunların hepsi kusursuz bir nizam içinde tasarlanmıştır." Kur'ani Kerim'de bahsedilen düzene dair birçok ayet yer almaktadır. Örneğin Bakara Suresi'nin 164. ayetinde buyrulan:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَخْضَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

"Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır."⁹⁸ ifadesi, kitapta yer alan misallerdendir.

2.2.2.6. Хидоят Имоми имом абу Мансур Мотурудий - Hidayet

İmamı: İmam Ebu Mansur Maturidi (Hidayet İmamı ebu Mansur Maturudi).⁹⁹

Muhammed Sadık'ın bu eseri Ebu Mansur Mahmud el-Matüridi es-Semerkandinin (ö.333/944) hayatı, yaptığı ilmi faaliyeti, yaşadığı devrin sosyal ve siyasi durumu, insanların itikat anlayışı ve son olarak Matüridinin ilim dünyasındaki yeri anlatılmaktadır. Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih alimi Mattüridinin müellifin vatanı olan Maverâünnehir topraklarında doğduğu ayrı bir

⁹⁷ Muhammed Sadık, **İman**, Tashkent, Hilal Neşir, 2018,s.176.

⁹⁸ **Kur'an Kerim**, Diyanet İşleri Başkanlığı meali, Bakara 2/164.

⁹⁹ Muhammed Sadık, **Хидоят Имоми**. Taşkent, Hilal Neşir, 2019.

gurur kaynağı olduğunu eserinde dile getirmiştir. 2014 y. yazılan, okuyucuların taleplerine göre birkaç yayınlanan eserin son baskısı 2019, Hilal-Neşir yayınevi tarafından. 128 sayfadan oluşan bu eser hem tarih ilmi, hem itikat açısından çok zengindir.

2.2.3. Fıkıh ve Bu Yöndeki Eserler

2.2.3.1. Кифоя 3 жилдлик-Kifoya [3 Cilt] (Kifaya)¹⁰⁰

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf tarafından yapılmış *Muhtasarul Vikaye*'nin tercüme ve şerhidir. *Kifaye* kitabının birinci cildi 584, ikinci cildi 582, üçüncü cildi 638 sayfadan oluşmakta. Birinci ciltte fıkıh ilmi ve tarihi, kaynakları ve önemi hakkında bilgiler yer almaktadır. Dört fıkıh mezhebi arasındaki farklılıklar beyan edilmiş, özellikle Hanefi mezhebi üzerinde durulmuştur. Daha sonra İslam'da temizlik, gusül-abdest, hayız hali ve diğer başka konular Kur'an ve sünnetten örnekler getirilerek anlatılmıştır. Yine bu ciltte namaz ve ona bağlı meseleler de açıklanmıştır.¹⁰¹

İkinci cilt, zekâtın farz ve faziletleri, zekât verilecek mallar ve miktarı, fitr sadaka, oruç, hac ve umre gibi konuları ele almaktadır. Nikâh, boşanma, idde ve nafaka meseleleri de yine bu bölümde görülmüştür. Üçüncü ciltte köle azat etmek, anlaşma, ticaret, şahitlik, cinayet, kısas ve diğer başka meseleler görülmüştür.

2.2.3.2. Мўминнинг Меърожи/Муфассал Намоз Китоби/Möminning Meroji/Mufassal Namoz Kitobi (Müminin Miracı/Ayrıntılı Namaz Kitabı)¹⁰²

Bu kitap İslam'ın beş şartından biri olan namaz hakkındadır. Kitapta önce İslam, akide, iman, mezhep, helal ve haram konuları anlatılmıştır. Namazın şartları, rükünleri ve abdest hakkında geniş malumat verilmiştir. Farz, sünnet, vacip ve nafîle namazları ile bayram namazları, Cuma ve teravih namazları hakkında da detaylı

¹⁰⁰ Muhammed Sadık, **Kifaya**, Taşkent, Hilal Neşir, 2018.

¹⁰¹ Muhammed Sadık, **Kifaya**, Taşkent, Hilal Neşir, 2018, 1-cüz.

¹⁰² Muhammed Sadık, **Мўминнинг Меърожи**, Taşkent, Hilal Neşir, 2018.

malumat okuyucuya sunulmuştur. Yine nafile namazlarının türleri, vakitleri, kaideleri, onların faziletleri de beyan edilmiştir. Namazda okunacak dualar, kelimeler, sureler ve Arapça okumayı bilmeyenler için küçük sürelerin okunuşu da verilmiştir.

2.2.3.3. Мўминнинг Калкони/Муфассал Рўза Китоби-Мо'минин Kalkoni/Mufassal Roza Kitobi (Müminin Kalkanı/Ayrıntılı Oruç Kitabı)¹⁰³

Şeyh'in bu kitabı oruç ve oruçla ilgili meseleleri beyan etmektedir. Ramazan ayının ve orucunun farz olduğu hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan bir kişi tutulan bu orucun önemini tam anlamıyla kavrayamaz. Bu yüzden bu kitap öncelikle bu konu üzerinde durur. Kitapta, Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti ile tasdik edilmiş oruç ibadetinin faziletleri, onun çeşitleri, vakitlerinin beyanı ve diğer dikkat edilmesi gereken konular hakkında bilgiler verilmiştir. Oruca niyet, orucu bozan veya bozmayan haller, iftar ve sahur duaları, teravih namazı da bu bilgiler arasındadır.

2.2.3.4. Мўминнинг Нажоти/Муфассал Закот Китоби-Моминин Nacoti/Mufassal Zakot Kitobi (Müminin Kurtuluşu/Ayrıntılı Zekât Kitabı)¹⁰⁴

İslam'ın beş şartından biri olan zekât hakkında gerekli malumat elde edebileceğimiz bu eserde okuyucu zekâtın faziletleri hakkında da bilgi sahibi olacaktır. Zekât verilecek veya verilemeyecek mallar nelerdir ve bunların miktarı nedir, kimler zekât verebilir sorularına cevap verilir. Kitap aynı zamanda modern dünyanın değişen yaşam tarzlarına binaen ortaya çıkan durumlara göre zekâtın verilmiş şeklinde ve hükümlerinde meydana gelen farklılar sonucunda bir Müslüman'ın nasıl davranması gerektiği konusunda da yol göstericidir. Eskiden altın ve gümüşten alınan zekât ile günümüzdeki kâğıt para, hayvan, kendiliğinden kazanç getiren yatırımlar, kıymetli takılar ve diğer maddi zenginlikler düşünüldüğünde verilecek zekâtın nasıl olması gerektiğine de yer verilmiştir. “Zekâtın vaktinden önce verilmesi caiz midir, başka bir ülkede zekât verilebilir mi?” gibi çeşitli sorulara cevap verilir.

¹⁰³ Muhammed Sadık, **Мўминнинг Калкони**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2019.

¹⁰⁴ Muhammed Sadık, **Мўминнинг Нажоти**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2016.

2.2.3.5. Зикир Аҳлидан Сўранг/Топлами-Zikir Ahlidan Sorang/Toplami (Zikir Ehline Sorun/Mecmuası)¹⁰⁵

Bu eser, Şeyh'in kurduğu fetva sitesine gönderilen sorular ve bu sorulara verilen cevapların bir kısmını içermektedir. İlk başta 2005 yılında küçük bir cep kitabı şeklinde basılan bu kitap, artan ilgi ve ihtiyaç sonucunda seri halini almıştır. Bugüne kadar 7 cilt basılan eserin sonraki ciltleri de basım için hazırlanmaktadır. Yeniden basımında gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Kitapta yer alan soru ve cevaplar Kur'an, sünnet, akaid, ibadetler, aile ve yaşam, tıp, ahlak ve edep, manevi terbiye, siret ve tarih gibi konulara ayrılarak ayrı ayrı ciltlerde toplanmıştır.

2.2.3.6. Мўминнинг Умр Сафари/Муфассал Хаж Китоби-Möminning Umr Safari/Mufasssal Hac Kitobi (Müminin Ömür Seferi/ Ayrıntılı Hac Kitabı)¹⁰⁶

Hac ve umre ibadetlerini anlatır. Şeyh'in bu kitabının diğer hac ibadeti kitaplarından farkı hem fiziksel hem ruhsal hem de maddi sorumluluğu olan bu ibadetin mahiyetini, rükünlerini ve fıkhi esaslarını geniş ve ayrıntılı bir şekilde ele almış olmasıdır. Bu çalışmada Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri ışığında hac ibadetinin çeşitleri, zaman ve mekân şartları, haccın kuralları, hac görevine hazırlanmada dikkat edilmesi gerekenler hakkında okuyucuyu bilgilendirmek amaçlanmıştır. Hac ve umre ibadetinde akla gelecek her çeşit soruya cevap bulunabilecek yararlı bir kitaptır.

2.2.3.7. Бозор Ва Унга Боғлиқ Масалалар-Bozor va Unga Boғliq Masalalar (Pazar ve İlgili Meseleler)¹⁰⁷

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un bu kitabında ticaret hayatına ilişkin sorunlar İslam dinine göre ele alınmaktadır. Kitap kısa olmasına rağmen içinde ticaretin farz, sünnet, mubah, haram ve mekruh gibi tüm alanları beyan edilmiştir. Yine alış veriş, pazarlama ve ticaretin adap ve usulleri hakkında da bilgiler verilmiştir.

¹⁰⁵ Muhammed Sadık, **Зикир Аҳлидан Сўранг/Топлами**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹⁰⁶ Muhammed Sadık, **Мўминнинг Умр Сафари**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹⁰⁷ Muhammed Sadık, **Бозор Ва Унга Боғлиқ Масалалар**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2017.

2.2.3.8. Усулul фикх-Usulul Fiqh (Fıkıh Usulü)¹⁰⁸

Fıkıh usulü, dinin doğru anlaşılması için İslam hukukçuları tarafından geliştirilmiş bir ilimdir. Bu yöntem kullanılarak Kur'an ve sünnet tetkik edilirse daha doğru, tutarlı ve isabetli neticeler elde edilir. Şeyh, bu eserinde bunu amaçlamıştır. Dört fasıldan oluşan bu kitapta sünnet, şer-i hükümler, usul ve lûgavi kaideler, şeriatın genel amacı ayrıntılı bir şekilde beyan edilmiştir. Fıkıh usulünün anlamı ve tarihi, şeriat hükümleri, Kur'an, sünnet, icma ve kıyasa dayanan deliller ve hükümler kitabın muhtevasıdır.

2.4. Tasavvuf Eserler

2.4.1. Накшбандия: Вазифалар, Зикирлар-Nakşbandiya: Vazifalar, Zikirler (Nakşibendilik: Vazifeler, Zikirler)¹⁰⁹

Bu risalede Nakşibendi tarikatının tarihi ve tasavvuf dünyasındaki yeri hakkında bilgiler yer alır. Eserde Peygamberimiz (s.a.v.) başta olmak üzere bütün meşhur sahabiler, tabiinler, Bayazid-i Bestami (ö.2347/848), Buhara'nın yedi pirleri, Bahaüddin Nakşibendi (ö.791/1389), Hoca Ubeydullah Ahrar (ö.895/1490), İmam Rabbani (ö.1034/1624) gibi tasavvuf ehli isimler ile tarikat silsilesini oluşturan bütün önemli şahısların biyografileri verilmiştir. Daha sonra Nakşibendi tarikatındaki üç yol; Allah'ı zikretmekte devamlı olmak, murakabede olmak ve mürşidine itaat etmek konuları hakkında bilgi verilmiştir. Risalenin devamında ise Nakşibendiliğin esası olan on bir yazı, zikirlerin faydası ve etkisi, zikretmenin adabı, muhasara gibi mühim meseleler açıklanmıştır. Risalenin sonunda Nakşibendi tarikatının günlük vazifeleri, virdleri ve onların ayrıntıları belgeler ve açıklamalarıyla birlikte verilmiştir. Son olarak da tarikatın ritüellerinden bir örnek verilerek okuyucunun meseleyi daha iyi anlamasına olanak sağlanmıştır.

2.4.2. Хислатли Ҳикматлар Шарҳи-Hislatli Hikmatlar Şarhi [5 Cilt] (Faziletli Hikmetler Yorumu)¹¹⁰

Evliyanın büyüklerinden, Maliki mezhebi alimi, tasavvuf temsilcisi Ahmed bin Muhammed'in İbn-i Atâullah İskenderî, Tâcüddîn-i İskenderî'nin *Hikem-i-*

¹⁰⁸ Muhammed Sadık, **Fıkıh Usulü**, Taşkent, Hilal Neşir, 2011.

¹⁰⁹ Muhammed Sadık, **Накшбандия: Вазифалар, Зикирлар**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2019.

¹¹⁰ Muhammed Sadık, **Хислатли Ҳикматлар Шарҳи**, Tsşkent, Hilal-Neşir, 2019 (2017).

Ataiyye adlı eserinin Şeyh Muhammed Sadık tarafından tercümesi ve yorumudur. Şazeliyye tarikatının büyük şahsiyetlerinden biri, vaaz ve sohbetleriyle tanınan İbni Ataullah eserlerinde tasavvufun konularını işlemiştir. *Hikem-i Ataiyye* eseri de tasavvufun önemli konularını manzum bir şekilde anlatmıştır. Kitap 300 kadar hikmetli sözden meydana gelmiştir. Şeyh tarafından tercüme edilen bu eser hikmetli sözlerin açıklamalarıyla maneviyat yolcularının yolunu aydınlatmaya devam ediyor. Müellifin söylediğine göre, bu kitapta Allah'a ve bütün âleme nispeten insanın iç dünyasının nasıl olması gerektiği Kur'an ve sünnete göre beyan edilmiştir.

2.4.3. Одоблар Хазинаси имом ал-Бухорий Ал-Адаб Ал-Муфрад китобини шархи -Odoblar Hazinasi İmom al- Buhori Al- Adab Al- Mufrad Kitobini Şarhi [4 Cilt] (Ahlak Hazinesi İmam Buhari El-Edebü'l El-Müfred Kitabının Şerhi)¹¹¹

Bu eser Şeyh Muhammed Sadık'ın İmam Buhari'nin el-Edebü'l-Müfred kitabının tercüme ve şerhidir. Dört ciltten oluşan eserde edep ve ahlaka ait hadisler seçilerek detaylıca incelenmiştir. Kitabın birinci cildinde İmam Buhari'nin şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Sılayı rahim, edep ve ahlaka yönelik diğer başka 306 hadisin tercüme ve şerhi yer almıştır. Kitabın ikinci cildinde güzel ahlak, övgü, eş-dost, akraba ziyareti, dua, haya ve diğer başka konular hakkındaki hadisler işlenmiştir. Kitabın üçüncü cildinde Allaha dua etmek, gıybetin kefareti, insanın kendi ailesine iyilik yapması, münafıklık, yağmur duası ve buna benzer hadisler işlenmiştir. Kitabın dördüncü cildinde muhtelif konulardaki hadisler ele alınmıştır. Bu eser İmam Buhari'nin eserinin Şeyh Muhammed Sadık tarafından akıcı ve kolay anlaşılabilir bir üslupla Özbekçeye tercümesi ve şerhidir.

2.4.4. Тасаввуф ҳақида тасаввур- Tasavvuf Haqida Tasavvur (Tasavvuf Hakkında Tasavvur)¹¹²

Eser, tasavvuf ve tarikatlara yönelik bilgilerin yer aldığı oldukça hacimli bir kitaptır. Eserde, tasavvufun kuralları, meşhur tarikatlar ve bu tarikatların uygulamaları ile önemli şeyhlerin hayatı ve faaliyetlerine dair bilgiler bulunur. Kaynak olarak 33 âlimin eserlerinden yararlanılmıştır. Bunlardan bazıları:

¹¹¹ Muhammed Sadık, *Ahlak Hazinesi İmam Buhari El-Edebü'l El-Müfred*, Taşkent Hilal Neşir, 2018.

¹¹² Muhammed Sadık, *Тасаввуф ҳақида тасаввур*, Taşkent, Hilal-Neşir, 2019.

Said Havva Nefsi Arındırmakta Telhis (Darusselam Yayınevi, 3. bs, H.1405/M. 1983)

Said Havva Ruh Terbiyemiz İslam Tasavvufu Kayıhan Yayınevi, 4.bs. 1995

Ebu Bekir İbn es-Sünni Sabah ve Akşamki Emeller (İbn Zeydun Yayınevi H.1410/M.1988)

Muhammed Said Ramazan el-Buti Ata'nın Hikmetleri Şarhi (Darulfikir yayınevi H. 1422 /M 2000)

Ebu Hamit el-Gazali Kiyamet ve Ahiret Hakikat Kitabevi Yayınları 2013 s.

Ebul Hasan Ali el-Nadvi Ricalul Fikri Vaddavvati fil İslam (İbni Kesir, Beyrut 1999)

2.4.5 Рухий Тарбия-Ruhiy Tarbiya (Ruhsal Terbiye)¹¹³

Ruhsal Terbiye, Şeyh Muhammed Sadık'ın İslam dininin temellerinden biri olan nefis terbiyesinin ele alındığı bir eserdir. Bu eser üç ciltten oluşur. Nefsi arındırmak, ahlakı düzeltmek, kemale ermek gibi meseleler ele alınmıştır. Kitabın birinci cildi 'Arındırmak', ikinci cildi 'Düzeltilmek', üçüncü de Ahlaklanmak diye adlandırılmış.

2. 4.6. Зухд Ва Хаё-Zuhd va Hayo (Züht ve Hayâ)¹¹⁴

İslam'ın Direği Olan Hadisler serisinin dördüncüsü olan bu kitapta zühd ve hayâ hakkındaki hadislerin şerhi verilmiştir. Hadisler kapsamlı bir şekilde incelenip izah edilmiştir. Bu hadislerde dünyaya, maddeye ve menfaate gereğinden fazla değer vermeme, kanaatkâr olma, her türlü dünyevi ve nefsani zevke karşı koyma gibi meseleler ortaya konulmuştur. Hayâ, iffet, takva gibi faziletler ile nefsini muhafaza edebilme konusundaki hadislerin şerhi verilmiştir.

¹¹³ Muhammed Sadık, **Рухий Тарбия**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹¹⁴ Muhammed Sadık, **Зухд Ва Хаё**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2019 (2015, 2018).

2.5. Dini İnancı Kapsayan Eserler

2.5.1. Мукаммал Саодат Йўли-Mukammal Saodat Yo'li (Mükemmel Saadet Yolu)¹¹⁵

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un bu eseri insanın mutlu bir hayat geçirebilmesi için İslam'ın verdiği talimatlar hakkındadır. İslam'ın amaçları, İslam ahlakı, ruhsal terbiye gibi konular incelenip İslam dini hakkında genel bilgiler verilmiştir. Eser, dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmında iman, hakikat, ilim ve İslam akidesi konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde insanın aklını ve hayatını muhafaza etmesi, nikâh, boşanma, ticaret, namaz, oruç gibi konular ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise mutlu bir hayat için olması gerekenler, ahlak, zekât, hac, ruhsal terbiye gibi konular incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise insanların birbirleri ile ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, bir Müslümanın bir günün nasıl olması gerektiği anlatılmıştır.

2.5.2. Соф Табиат Дини/Саййид Мубашшир Тарозий/Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф Таржимаси-Sof Tabiat Dini/Sayyid Mubaşşir Tarozi/Şeyh Muhammed Sadık Tarcimasi (Saf Tabiat Dini/Seyid Mübeşşir Tarozi/Şeyh Muhammed Sadık Tercümesi)¹¹⁶

Bundan yaklaşık 100 yıl önce yazılan bu eser, Orta Asya'da doğan ama uzun yıllar Mısır'da gurbet hayatı yaşayan âlim ve yazar Said Mübeşşir Tarazi'ye aittir. Eser, Şeyh Muhammed Sadık tarafından tercüme edilmiştir. Eserde Allah'ın tevhidini, Peygamberlerin risaleti, hak ve batıl arasındaki farklar anlatılmaya çalışılmıştır. Kitap, batı dünyasını İslam'a davet etmeyi amaçlayan bir eser olması hasebiyle diğerlerinden farklıdır.

2.5.3. Амаллар Ниятга Боғлиқдир-Amallar Niyatga Bogliqdir (Ameller Niyete Bağlı)¹¹⁷

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un *İslam'ın Direği Olan Hadisler* isimli dört ciltlik serisinin birinci cildi *Ameller Niyete Bağlıdır* ismini taşır. Hadis şerhi olan kitapta ilimde niyet, ihlas ve bunların mahiyeti gibi konular ele

¹¹⁵ Muhammed Sadık, **Мукаммал Саодат Йўли**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹¹⁶ Muhammed Sadık, **Соф Табиат Дини**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹¹⁷ Muhammed Sadık, **Амаллар Ниятга Боғлиқдир**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2010.

alınmıştır. Kitabın ülkedeki eğitim müesseselerinde de kullanabileceği öne düşünülmüştür.

2.5.4. Ҳалол Очик Ойдиндир. Ҳаром Очик Ойдиндир-Halol Oçik Oydindir Harom Oçik Oydindir (Helal Bellidir Haram Bellidir)¹¹⁸

İslam'ın Direği Olan Hadisler serisinin ikincisi olan *Helal Bellidir Haram Bellidir* kitabı ismini Hz. Peygamber'in hadisinden almıştır. Kitap, hadisin kapsamlı şerhinden oluşur. Bu hadisin meşhur olmasının sebebi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yeme, içme, giyinme, nikâhlanma ve diğer alanlardaki helal olan amellerle birlikte bunun gibi yine haram olanları da belirlemiş olmasıdır. O insanları helal olan amelleri yapmaya gayret etmeye, haramdan uzak olmaya çağırmıştır. Hadisin sonunda ise bu meselelerin en mühim noktasının insanın kalbi olduğu beyan edilmiştir.

2.5.5. Ёлғон китоби-Yolğon Kitobi (Yalan Kitabı)¹¹⁹

Şeyh'in bu kitabı yalan söylemek hakkındadır. Eserde yalanın büyük günah olduğu, yalan söyleyenin sadece kendisine değil etrafına ve hatta bütün topluluğa zarar verebileceğinden bahsedilmiştir. Eserde bu çirkin illetten uzak durmanın, doğruyu söylemenin İslam dininin en önemli kurallarından biri olduğuna vurgu yapılmıştır. Ayet ve hadislerden örnekler verilerek yalanın ne kadar günah olduğu açıklanmıştır.

2.5.6. Ижтимоий одоблар-İctimoiy Odoplar (Sosyal Adaplar)¹²⁰

Bu eserde insan hayatının bütün alanlarını ilgilendiren inanç, ibadet, ahlak, konuları ele alınmıştır. Aynı zamanda eser sosyal hayatı düzenleyen İslami kural ve kaideleri de içermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda kitapta adabın ne olduğu, kelam adabı, yeme-içme adabı, toplum içinde nasıl davranılması gerektiği, temizlik, sohbet gibi konular ele alınmıştır.

¹¹⁸ Muhammed Sadık, **Ҳалол Очик Ойдиндир. Ҳаром Очик Ойдиндир** Таşkент, Hilal-Neşir, 2019 (2016, 2018).

¹¹⁹ Muhammed Sadık, **Ёлғон китоби**, Таşkент, Hilal-Neşir, 2018.

¹²⁰ Muhammed Sadık, **Ижтимоий одоблар**, Таşkент, Hilal-Neşir, 2018.

2.5.7. Бахтиёр оила-Bahtiyor Oila (Mutlu Aile)¹²¹

Okuyuculardan gelen talep üzerine 2012-2018 yılları arasında yedi kez basılan eserde, İslam'da aile ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, dikkat edilmesi gereken hususlara dair bilgiler yer alır. İslam'da aile kurmanın önemi ve aileye atfedilen değer, karı-koca ilişkileri, anne-babaya saygı, eşler ve çocuklar arasında sevgi ve saygı bağlarını güçlendirme, anne ve babanın sorumlulukları, çocuk terbiyesi, eş seçimi konularında öğütler ve açıklamalar yer alır. Bunların yanı sıra boşanma, talak, iddet gibi evliliğin bitimi halinde karşılaşılabilecek durumlar ile ilgili bilgiler de yer alır.

2.5.8. Соғлом бола-Soғlom Bola (Sağlam Çocuk)¹²²

Şeyh'in bu kitabı çocuklarla ilgilidir. Çocukların maddi-manevi sağlıklı büyümesi için nasıl davranmamız gerektiğini ve nelere dikkat etmemiz gerektiği, İslam dininin bu husustaki önerileri açıklanmıştır. Eserde gelecek nesil terbiyesinin ne kadar önemli olduğuna dikkat çekilmiştir.

2.5.9. Исроф-İsrof (İsraf)¹²³

Bu kitapta israfın dünya ve ahiret hayatına olan zararlarından bahsedilmiştir. Sadece yeme-içme, giyim, elektrik, su gibi israflara değil boşa zaman geçirme gibi israflara da değinilmiştir. Okuyucuyu israf etmemeye, tasarruf adına bir şeyler yapmaya çağıran güzel bir kılavuz kitabıdır.

2.5.10. Ихтилофлар: Сабаблар, Ечимлар-İhtiloflar: Sabablar, Yeçimler (İhtilaflar: Sebepler ve Sonuçlar)¹²⁴

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf bu eserinde geçmişte bilgisizlik ve dinsizlik sonucu meydana gelmiş türlü ihtilafların sebeplerine ve bunların çözümüne yer vermiştir. İlk baskısı 2003 yılında yayınlanmış daha sonra yeni bilgilerle zenginleştirilerek yeniden yayınlanmıştır. Yeni baskıya ihtilaflara ait önemli analizler eklenmiştir. Yazarın ülkesindeki Müslümanlar yetmiş yıldan fazla

¹²¹ Muhammed Sadık, **Бахтиёр оила**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2019.

¹²² Muhammed Sadık, **Соғлом бола**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹²³ Muhammed Sadık, **Исроф**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2015.

¹²⁴ Muhammed Sadık, **Ихтилофлар: Сабаблар, Ечимлар**, Taşkent, Hilal Neşir, 2018.

bir süreden beri siyasi baskı altında yaşamaktaydılar. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra İslam'ı öğrenmek ve onun emirlerine uymak Müslümanlar için kolay olmadı. Bu eser de din ve ilim konusundaki ihtilaflara bir çözüm olarak kaleme alınmıştır.

2.5.11. Васатия – хаёт йўли-Vasatiya – Hayot Yo'li (Vasat Hayat Yolu)¹²⁵

Şeyh Muhammed Sadık, 2005 yılında Kuveyt'te Vasatiye-Hayat Yolu isimli bir konferansa katılmıştır. Konferans, insanların yanlış yolları seçip bir düşünceye, bir inanışa aşırı ölçüde bağlanıp ondan başka bir düşünce ve inanışı kabul etmemesi sonucunda ortaya çıkan problemler sebebiyle düzenleniyordu. Konferansta problemlerin halledilmesi, dini taassup ve fanatizm gibi konular hakkında konuşuldu. Konferansa katılan Şeyh, bahsi geçen konular hakkında düşünüp, onları aydınlatmaya çalışmış ve bu mevzuda bir kitap yazmıştır. *Vasat Hayat Yolu*, konferansta konuşulanlarla benzeri konuları anlatmaktadır. Kur'an ve sünnetten deliller getirerek gerçek vasat kavramını anlatmaya çalışmıştır. Kaynak olarak önce Kur'an, sonra sahih hadislerden faydalanılmıştır. Kuveyt sempozyumuna katılan alimlerin makalelerinden de bolca istifade edilmiştir.

2.5.14. Дин – насиҳатдир-Din-Nasihattir (Din Nasihattir)¹²⁶

Ebu Rukayye Temim b. Evs ed-Dari'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre: “Nebi s.a.v. 'Din nasihattir' buyurmuştur. Biz kendisine 'Kimin için nasihattir' dedik. Peygamberimiz (s.a.v.) de Allah'ın kitabı, peygamberler, müminlerin yöneticileri ve tüm Müslümanlar için nasihattir' buyurdu.¹²⁷ Hadisin anlamı 'Dinin direği ve dini ayakta tutan nasihattir' demektir.¹²⁸ Buna göre nasihat, neredeyse din ile aynı manada kullanılmış gibi bir intiba vermektedir. Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un bu konu üzerinde durması, son zamanlar toplumda meydana gelen nahoş olaylar, ihtilaflara sebep olan fırkalar ve akımlardır.

Kitabın içerisinde Allah için nasihat oluşunun Allah'a iman etmek, O'na şirk koşmamak, O'na kulluk ve ibadette ihlaslı davranmak, daima Allah'a itaat üzere olmak, O'na isyandan şiddetle kaçınmak, Allah için sevmek, Allah'a itaat edene

¹²⁵ Muhammed Sadık, **Vasat Hayat Yolu**, Taşkent, Hilal Neşir, 2016.

¹²⁶ Muhammed Sadık, **Din Nasihattir**, Taşkent, Hilal Neşir, 2018.

¹²⁷ Müslim, İmân 95: Buhârî, İmân 42: Ebû Dâvûd, Edeb 59: Tirmizî, Birr 17: Nesâî, Bey'at 31, 41.

¹²⁸ Muhammed Sadık, **Din Nasihattir**, Tashkent, Hilal Neşir, 2018,s.27

dost, isyan edene düşman olmak, nimetlerine şükretmek, insanları bu sayılan vasıflara davet ve teşvik etmek, bütün insanlara nezaket göstermek gibi konular vardır. Muhammed Sadık bunları Allah’a iman gereği ve dinin Allah için nasihat oluşunun icabı olarak görmektedir. Müslüman’ın bütün söz ve davranışlarında bunların gereğini yerine getirmesinin hem dünyada hem de ahrette kendisine fayda vereceği vurgulanmaktadır.

Şeyh, kitabında Ebu Hureyre’den (r.a.) rivayet edilen Peygamberimiz (s.a.v.)’in “‘İçinizden, müslümanlığını (ihlas üzere yaşayıp) güzelleştirenin işlediği her iyilik, on mislinden yedi yüze kadar katlanmış olarak yazılır. İşlediği her kötülükte sadece misli ile yazılır. Allah'a kavuştuğu zamana kadar bu böyledir.”¹²⁹ şeklinde başlayıp devam eden hadisi şerifinin şerhini ve bu hususta ulemanın fikrini beyan etmiştir. Muhammed Sadık, günümüz problemlerine çözüm olarak, insanın dinini güzel yaşayabilmesi adına bütün beyhude işleri terk etmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Kaynak olarak önce Kur’an’dan sonra hadis alanında Kütüb-i Tis’adan çokça istifade etmiştir.

2.5.15. Дин Насиҳатдир Беҳуда Ишларни Тарк Қилиш Киши Исломининг Хуснидандир-Din Nasihatdir Behuda İşlarni Tark Kiliş Kişi İslamining Husnidandir (Din Öğütleri Beyhude İşleri Terk Etmek İslam’ın Güzel Sıfatıdır)¹³⁰

İslam’ın Direği Olan Hadisler serisinin üçüncüsü olan bu kitapta “Gereksiz işleri terk etmek İslam’ın güzel sıfatıdır” hadisinin kapsamlı şerhine yer verilmiştir. Bu hadislerin Müslüman bir insanın hayatındaki yeri, dünya ve ahretteki derecesine etkisi hakkında geniş ve önemli malumat verilmiştir.

2.5.16. Мазҳаблар-Бирлик Рамзи-Mazhablar-Birlik Ramzi (Mezhepler-Birlik Simgesi)¹³¹

Şeyhin bu kitabı günümüzde çok tartışılan ve türlü sorunlara sebep olan mezhepleri inkâr etme görüşüne bir çözüm olarak yazılmıştır. Eserde mezheplerin İslam ümmetinin birliği için ne kadar gerekli ve faydalı olduğu açıklanmıştır.

¹²⁹ Muhammed Sadık, **Din Nasihattir**, Taşkent, Hilal Neşir, 2018,s.34

¹³⁰ Muhammed Sadık, **Дин Насиҳатдир** Taşkent, Hilal-Neşir, 2006.

¹³¹ Muhammed Sadık, **Дин Насиҳатдир Беҳуда Ишларни Тарк Қилиш Киши Исломининг Хуснидандир**, Taşkent, Hilal Neşir, 2014.

Mezheplerin fırkalara, ihtilaflara değil, aksine Müslümanların birliğine hizmet etmek için var olduğu görüşü tartışmaya açılmıştır. Müellifin fikrine göre, aslında yol tekdir. Yani İslam son ilahi dindir. Her iki dünyada da saadeti verecek olan odur. Bunun için de Allah ve Resulünün gösterdiği yolda yaşamak gerekmektedir.

2.5.17. Мазҳабсизлик Ислom Шариатиға Таҳдид Солувчи Энг Хатарли Бидъатдир-Mazhabsizlik İslom Şariatiga Tahdid Soluvçi Eng Hatarli Bidattir (Mezhepsizlik-İslam Şariatını Tehdit Eden Bid'attir)¹³²

Eser, Muhammed Sa'id Ramazan Buti'nin kitabının tercümesidir. Doktor Ramazan Buti, bu eserinde mezhepleri inkâr eden bazı akımlara bir reddiye yazmıştır. Eser, günümüzde mezhepleri reddeden, İslam'ın yanlış yorumlarını ortaya atan kişi ve akımlara, ayetler ve hadislerden deliller getirerek cevap vermeye çalışır.

2.5.18. Очик Хат-Очик Хат (Ачик Мектуп)¹³³

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf bu eserde İslam barış dinidir, din insanlara kolaylık getirdi zorluk değil, mutedil olmak en gerekli histir, zararı ortadan kaldırmanın kaideleri, acele etmenin zararları, hataları düzeltmeye çabalamak gibi konuları ele almıştır. İslam uleması tarihte ve günümüzde Müslümanların başına gelen felaketlere yönelik çözümleri için açık mektupları kullanmışlardı. Bu mektupların metinlerini insanlara ulaştırmak için bir risale haline getirip yayınlamaya niyet eden Şeyh, fikir ve yorumlarını da ekleyip eseri okuyucularına takdim etmiştir. Ona göre, sorunları halledebilmenin yolu, o sorunun sebeplerini iyi bilmek ve ona uygun çözümler bulmaktır.

2.5.19. Кексаларни Ёъозлаш-Keksalarni Ezozlaş (Yaşlılara Saygı)¹³⁴

Şeyh'in bu kitabı büyüklere saygı göstermek konusunu ele alır. Büyüklere saygı göstermek, onları gözetmek, korumak bütün peygamberlerin sünnetidir. Müslümanlığın esas şartlarından biridir. Anne-babaya, büyüklere, yaşlılara saygı göstermek Kur'ani Kerim ayetlerinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinde apaçık

¹³²Muhammed Sadık, **Мазҳабсизлик Ислom Шариатиға Таҳдид Солувчи Энг Хатарли Бидъатдир**. Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹³³ Muhammed Sadık, **Очик Хат**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

¹³⁴Muhammed Sadık, **Кексаларни Ёъозлаш**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

vardır. Bunun yanında yaşlılara karşı nasıl davranmamız, nelere dikkat etmemiz gerektiği beyan edilmektedir.

2.5.21. Яхшилик ва силаи раҳм-Yahşilik va Silai Rahm (İyilik ve Sile-i Rahim-[2 Cilt]¹³⁵

İki ciltten oluşan bu eser büyük âlim Hüseyin b. Hasan Mirvezi'nin Kitabul Biri Vas-Sıla adlı kitabının Şeyh tarafından yapılan tercümesidir. Bu eser İslam dinini en güzel sıfatlarından biri olan iyilik, silay-i rahim, akraba-eş ve dostlarla olan ilişkiler gibi konular hakkındadır. Şeyh tarafından yorumlanan ve tercüme edilen bu eser kolay anlaşılır bir dille yazılmıştır

¹³⁵Muhammed Sadık, **Яхшилик ва силаи раҳм**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYH MUHAMMED SADIK MUHAMMED YUSUF'UN TARİHÇİLİĞİ VE İSLAM TARİHİ ESERLERİ

3.1. Tarih Anlayışı

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'a göre İslam tarihi yaratılışla başlar. Hz. Âdem (a.s.) ile başlayıp dünya durdukça devam eder ve bütün alemi kapsar. Onun tarih anlayışı çok geniş ve sonsuzdur. Şeyh tarihçinin donanımlı olması gerektiğini düşünmekle birlikte bir tarihçinin incelediği konuyu tüm boyutlarıyla en iyi şekilde değerlendirebilmek için o konunun ilişkili olduğu her daldan faydalanmasını, psikolojiden sosyolojiye pek çok konuda yeterince bilgi sahibi olması gerektiğini savunmaktadır.¹³⁶

Şeyh Muhammed Sadık'a göre tarih öğrenen kişinin ömrü uzar, sanki o zamanda yaşayarak dönemin hadise ve olaylarına katılmış ya da seyretmiş gibi olur. Tarihe vakıf olanlar olaylardan ibret alırlar. Şeyh'e göre tarih, ecdat medresesidir. Tarih sayesinde insanlar kendileri için faydalı şeyleri öğrenerek uygulamaya, kendileri için zararlı şeylere vakıf olarak da onlardan uzak durmaya çalışırlar. Ona göre tarih bir milletin kendi geçmişiyle geleceği arasındaki köprüdür.¹³⁷

Muhammed Sadık'a göre tarih eşi ve benzeri bulunmayan kutsal bir emanettir. Yaşanan olayları kutsal bir emanet bilip onları geleceğe aktarmak, ibret almak ve hatalardan uzak durmak gerekmektedir. Muellif'e göre her vatansever yurduna olan sadakatinden dolayı tarihi öğrenmeli ve öğrendiklerini geleceğe aktarmalıdır.¹³⁸

Şeyh kitabında, İslam tarihine ait bilgilerin kayda geçirilmesinin Kur'an-ı Kerim'in yazılmasıyla başladığını belirtmiştir. Müslüman tarihçiler dünyanın yaratılışının, insanın yaratılışının, dünyanın gelişiminin ve yine bunun gibi eski tarihi hadiselerin Kur'an'ı esas alıp kadim dünya tarihinin öğrenildiğini yazmışlardır.¹³⁹ Şeyh'e göre Kur'an'dan sonra Peygamberimizin (s.a.v.) hadislerinin yazılması o

¹³⁶ Muhammed Sadık, **İslam Tarihi**, 1.c. Taşkent, Hilal-Neşir, 2017.

¹³⁷ Muhammed Sadık, **İslam Tarihi**, 1.c. Taşkent, Hilal-Neşir, 2017, s.5.

¹³⁸ Muhammed Sadık, **İslam Tarihi**, 1.c. Taşkent, Hilal-Neşir, 2017, s. 14.

¹³⁹ Muhammed Sadık, **İslam Tarihi**, 1.c. Taşkent, Hilal-Neşir, 2017, s.17.

dönemin tarihinin yazılmasıdır. Peygamberimizin (s.a.v.) hadislerinin ve hayatının yazılmasına özen gösterilmesi ancak ona olan içten sevgiyle mümkün olur. Yazarken her şeyden önce objektifliğin ve tarafsızlığın gözetilmesi gerekmektedir. Müellife göre tarihçi çalışacağı alanda eğitilmiş olmalıdır. Elde ettiği bilgileri titizlikle incelemelidir.¹⁴⁰

Muhammed Sadık'a göre Hz. Peygamber (s.a.v.) kendinden önceki bütün peygamberlerin vasıflarını şahsında birleştirdiğinden onun şahsiyetini tam anlamıyla keşfedebilmek için tarihçinin birçok konuyu ele alması gerekmektedir. Bu tarihçinin çok yönlü olması gerektiğini göstermektedir.¹⁴¹

Yukarıda belirtildiği gibi Şeyh Muhammed Sadık çok yönlü bir âlimdir. Yazdığı eserlerin çoğunda tarihe değinmektedir. Mesela *Kur'an İlimleri* kitabının ikinci bölümünü tamamıyla Kur'an tarihine ayırmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman dönemlerindeki Kur'an-ı Kerim'in toplanması konusuna kronolojik sıra ile olaylardan ve bu konuda yazılmış eser ve müelliflerinden bahsetmektedir.¹⁴²

Muhammed Sadık tarafından tercüme ve şerh edilen, 37 cüzden oluşan Mansur Ali Nasif'in *et-Tacu'l-Cami li'l-Usul fi Ehadisi'r-Rasul* kitabının 19-22 ciltlerinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ve Hulefay-ı Raşidin dönemi incelenmektedir.

Şeyh Muhammed Sadık'ın siyer-i nebi çalışmaları da mevcuttur. Örneğin Şeyh Selman Fahd Avdi, Ömer b. Abdullah Mukbil, Sami b. Abdülaziz Macit, Abdülvehhab b. Nasır Taririler tarafında hazırlanmış *Rasulullah* kitabını Özbekçe'ye tercüme etmiştir. Bu kitap, Hz. Peygamber'imizin (s.a.v.) hadis rivayetlerinden seçilmiş metinlerden oluşmuş, İslam'ı ve Peygamber'i (s.a.v.) şerhe ihtiyaç duymadan tanıtmaya çalışmıştır. Metinlerin sahih olmasına özen gösterilmiş, sadece kabul edilen sahih rivayetler alınmıştır. Ulema arasında ihtilaf olabilecek meselelere delil olabilecek metinler bu kitaba dâhil edilmemiştir. Kitabın amacı sadece tanıtmaktır. Nebevi sünneti vasıtasıyla İslam hükümlerini ve hidayet yolunu tarif etmek amaçlanmıştır. Kitaptaki hadislerin kaynakları gösterilmiştir. Bu eser sayesinde Şeyh Muhammed Sadık Peygamber'imizi (s.a.v.) sahih metinlerle

¹⁴⁰ M.Sadık, *İslam Tarihi. 1.c.* Taşkent, Hilal-Neşir, 2017.

¹⁴¹ M.Sadık, *İslam Tarihi. 1.c.* Taşkent, Hilal-Neşir, 2017.

¹⁴² M.Sadık, *Kur'an ilimleri*, Taşkent, Hilal-Neşir, 2013.

tanımamızı sağlamıştır. Sade dil kullanarak kitabın rahatça okunup algılanmasına özen gösterilmiştir.¹⁴³

Şeyh Muhammed Sadık Hz. Peygamberimizin (s.a.v.) siretini öğrenmenin önemini “Bu yüce hayatı ne kadar titizlikle öğrensek, o kadar hoştur. Bu hayat Allah’ın en mahbup peygamberinin hayatıdır. Çünkü o 23 sene, Rabbü’l-âlemin ile doğrudan bağlanmış bir hayattır. Çünkü bu hayat herkes için güzel örnektir. Çünkü bu hayat yeryüzünde yaşayan Kur’an hayatıdır, ilham çeşmesidir, dünyadaki bütün faziletleri kendisinde mücessemidir.”¹⁴⁴ şeklinde ifade etmiştir.

3.1.2. Ислом Тарихи-İslom Tarihi (İslam Tarihi-2 Cilt)¹⁴⁵

Şeyh Muhammed Sadık’ın vefatından sonra yayınlanmıştır. Şeyh’in tarih anlayışını gösteren en önemli eseri olan *İslam Tarihi* iki ciltten oluşmuştur. Eserin birinci cildi dünyanın ve Âdem (a.s.) yaratılışıyla başlayıp Hulefay-i Raşidin dönemiyle bitmektedir. İkinci cildi Emevi halifeleriyle başlayıp günümüzdeki bütün İslam ülkelerini çeşitli yönlerle bize tanıtarak sona ermektedir. Müellif eserinde öğretici usul kullanarak tarihi olaylardan faydalı bir sonuç çıkartmak ve geçmişten ders almak amacını ortaya koymuştur. Her türlü olayın neden ve nasıl meydana geldiğini araştırmış, bu olayların gelişim safhalarını illetleriyle birlikte araştırıp ortaya koymuştur. Şeyh bu olayların arkasında gizlenmiş tarihi kanunları belirgin hale getirmeye ve olayların maddi ve manevi sebeplerini ortaya çıkartmaya çalışmıştır. Muhammed Sadık tarih araştırmalarında Arap diline hâkim olması sayesinde kaynakları tetkik ederek aslına ulaşabilmiş ve bu yüzden tarihe çeşitli pencerelerden bakarak özgün fikirlerini ortaya koymaya çalışmıştır. İki ciltten oluşan *İslam Tarihi* eseri 8 bölümden ibaret olup, bu bölümlerin sonunda müellif sonuç ve sebeplerin asıl nedenini öğrenmeye çalışmıştır.

Şeyh Muhammed Sadık tarih anlayışını “Maksadımız kendimizi tanımaktır, tarihi tüm gerçekleriyle öğrenmektir, doğru sonuçları elde ederek hataları tekrarlamamaktır ve kazançları sağlamlaştırarak ilerlemektir”¹⁴⁶ ve “Tarih bilgileri

¹⁴³ Muhammed Sadık, **Resululah S.A.V.**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2010.

¹⁴⁴ M. Sadık, **İslam tarihi**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2017, 1.c. s. 187.

¹⁴⁵ Muhammed Sadık, **Ислом Тарихи**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2018 (2017).

¹⁴⁶ M. Sadık. **İslam tarihi**, Taşkent, Hilal-Neşir, 2017, 2.c. s.3

güvenilir kaynaklardan öğrenmeli”¹⁴⁷ ayrıca “İslam dini mazideki bilimlere saygı duyarak onun gelişmesi ve ilerlemesi için kendinde esaslara sahiptir.”¹⁴⁸ Son olarak da “Bir milletin tarihteki yerinin ne olduğunu tayin için özel tetkik gerekmektedir. O milletin oluşturduğu siyasi oluşumun ölçüsü ve büyüklüğü içtimai teşekkülün dini ve fikri gelişimi, usul ve kanunları, şehri, sosyal kuruluşlarının ölçüsü, ilim, maarif, edebiyat, sanayi ve ticaretteki gelişmeleri ve bu gibi araçların toplumdaki etkisi araştırılmalıdır.”¹⁴⁹ cümleleriyle ifade etmiştir.

3.1.1. Kullandığı Kaynaklar

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’a göre İslam tarihi için müracaat edilecek ilk ve güvenilir kaynak Kur’an-ı Kerim’dir. Çünkü Kur’an ilahi vahiyden oluşmuştur. Ona göre Kur’an esas alınarak kadim dünya tarihini anlatmaktadır. (Yusuf Suresi 111. ayet)¹⁵⁰

Muhammed Sadık tarihi olaylarla ilgili kaynaklarda kullanabilecek tüm bilgileri değerlendirmiştir. Hz. Âdem’den (a.s.) Peygamber’imize (s.a.v.) risale öncesini anlatırken ağırlıklı olarak Kur’an ayetlerini kullanmıştır. Konuyla ilgili Kur’an’da bir bilgi ya da işaret varsa bunu muhakkak önemsemektedir. Mesela Nuh (a.s.) tarihini anlatırken Nuh Suresi 21-24. ayet, Şura Suresi 117, 118. ayet Hud Suresi 36,37, 40. ayetlerden istifade etmiştir.¹⁵¹

Yine peygamberleri anlatırken de Kur’an ayetlerinden bol bol istifade edinmiştir.¹⁵² Müellif bir tarihi olayı ya da bir peygamberi anlatırken tarih yönüyle bilgi verecek ayetleri, ayırt edici vasıflarını ortaya koyan ayetleri de kullanarak bütüncül bir bakış açısı ile olayın derinliğine anlaşılmasını istemektedir. Mesela Salih (a.s.) örneğinde¹⁵³ ya da Peygamber’imizin (s.a.v.) savaşlarını anlatırken hep bu usul takip edilmiştir.¹⁵⁴ *İslam Tarihi* eserinin birinci cildinde Nübüvvet öncesi, Hz. Peygamber dönemi, savaşlar ve sonrasının anlatımında da ağırlıklı Kur’an dan istifade edildiği görülmektedir.

¹⁴⁷ A.e. 1.c. s. 301.

¹⁴⁸ A.e. 2.c. s. 48.

¹⁴⁹ M. Sadık. **İslam Tarihi**, Hilal Neşir, Taşkent, 2017. 1.c. s. 24.

¹⁵⁰ M. Sadık. **İslam tarihi**, Taşkent, 2017, s.171.

¹⁵¹ M. Sadık. **A.g.e. Taşkent** 2017, s.27-34.

¹⁵² M. Sadık. **A.g.e.** Taşkent, 2017, s. 174.

¹⁵³ A.g.e. s. 134-138.

¹⁵⁴ A.g.e. s. 268.

3.1.1.1. Hadis Kaynakları

İslam tarihçilerinin Kur'an'dan sonra en önemli kaynakları Hz. Peygamber'imizin (s.a.v.) hadisleridir. Şeyh Muhammed Sadık da Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olarak Peygamber'imizin (s.a.v.) hadislerini esas aldığını belirtmiştir. Eserlerinde İmam Buhari, Müslim, Tirmizî ve Suyutiden hadisler nakletmiştir. Fakat verilen hadislerin dipnotu gösterilmemiş sadece naklettiği muhaddisin ismi gösterilmiştir. Bu hadislerin aslına tetkik edilip ulaşılabilir. Örnek olarak 'İslam Tarihi' eserinin 314. sayfasında Hz. Ayşe'den rivayet edilen ve Şeyh'in kullandığı hadis, aslına Buhari'den tetkik edip ulaşılabilir.¹⁵⁵ Bu eserde sadece anlaşılmayan kelimelerin dipnotu verilmiştir. Müellif ilk olarak öne çıkan hadis âlimlerinden Urve bin Zubeyr (ö.h.93), Muhammed bin Şihab Zuhri(ö.h.124), Vakidileri(ö.h.207) eserin giriş kısmında sırayla yazmıştır. Bu alimlerin isimlerini yazmasının sebebi onlardan sonra gelen siyret kitapların kaynakları onlara dayandığını ve onları esas alındığını, bize ulaşan en eski kaynak olan İbn Hişam da onlara dayandığını belirtmektedir. Fakat kendi eserinde dipnot olarak göstermemiş.

Şeyh Muhammed Sadık'un eserleri bölümünde Şeyh'in Mansur Ali Nasif'in *Et-Tacu'l-cami li'l-Usul fi Ehadis er-Rasul* kitabını tercüme ettiğini ve 37 ciltten oluşan bir şerh yazdığını belirtmiştik. *İslam Tarihi* eserinin kaynaklarında da bu şerhten faydalandığı ancak kaynak gösterilirken yukarıdaki Mansur Ali Nasif'in eserini değil kendi tercümesi *Hadis ve Hayat* şerhinin 19, 20, 21 ve 22. ciltlerinin kaynakça olarak gösterdiği görülmektedir.¹⁵⁶

Şeyh Muhammed Sadık'ın hadis rivayetlerinde genel olarak Tirmizî, Buhari ve Müslim'den yararlandığını fakat kaynak kullanımında dipnota başvurmadığını görmekteyiz. Esasen paragraf başında veya sonunda genel bir cümle kurmak suretiyle ifade etmiştir, dipnot verilmemiştir. Örneğin, âlimlerin fikrine göre, tarihçilere göre gibi.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Tabakat, 2-26, Buhari, 3-95.

¹⁵⁶ Muhammed Sadık, **Hadis ve Hayat**, Taşkent, 'Hilal-Neşir' y. 2006.

¹⁵⁷ Muhammed Sadık, **İslam Tarihi**, Taşkent, Hilal-Neşir, 1. C. s.61, 212, 72,68, 96.

3.1.1.2. Kaynak Olarak Kullandığı Tarih Kitapları

Tarih araştırmaları için en önemli kaynağın tarihçilerin eserleri olduğu şüphesizdir. Şeyh Muhammed Sadık'ın eserlerinde de bu anlamda önemli olan kaynaklardan biri de ilk dönem İslam tarihleridir. *İslam Tarihi* eserinin giriş kısmında İbn Hişam (ö.h.218) ve İbn İshak'dan (ö.h.151) söz edilmesi onlara çok önem verdiğini göstermektedir.¹⁵⁸ Şeyh eserinde İbn Hişam'ı aslında İbn İshak'ın kitabı üzerinden çalıştığını ve onun üstadından çok daha ünlü olduğunu, siret ilmine müracaat ettiğimizde elbette İbn Hişam ile karışılacağımızı; günümüzde en kadim ve güvenebileceğimiz kitaplardan birinin onun eseri olduğunu dile getirmektedir.¹⁵⁹ Şeyh bu iki zatın sonradan yazılmış tüm siyer kitaplarının ana kaynağı olduğunu belirtmektedir. *İslam Tarihi* eserinde de İbn İshak ve İbn Hişam'dan istifade edildiği görülmektedir. Örneğin¹⁶⁰ İdris (a.s.) hakkındaki bilgi verirken ya da Kur'ani etkisi hakkında söz ederken kaynak olarak İbn İshak'ın ismini zikretmektedir.¹⁶¹

Muhammed Sadık Hicri III. yüzyıldan itibaren tarih ilminin ilerlediğini, büyük eserler yazıldığını belirtmektedir. Bu eserlerden bazılarında istifade ettiğini dile getirmektedir. Muhammed İbn Sa'd'ın (Ö. H.230) *Tabakatü'l-Kubra'sı*, İbn Kütaybani'nin (Ö. H. 276) *Kitabul İmamat ves-Siyaset'i*, Belazuri'nin (Ö. H. 279) *Futuhu'l-Buldan'ı*, Ebu Hanife ed-Dinavari'nin (Ö. H. 282) *Ahbaru't-Tivâl'i* ve Taberi'nin (Ö. H. 310) *Tarihu'l-Umem Ve'l-Mülk'ü* o devrin en meşhur tarihçileri ve eserleri arasındadır.¹⁶²

Şeyh Muhammed Sadık'ın önemseydiği ve eserlerinden istifade ettiği diğer isim günümüz tarihçilerinden Dr. Ahmed Şelebi'dir. Şeyh, onun *İslam Tarihi Ansiklopedisi*'ni ve üstat Mahmud Şakir'in 22 ciltten oluşan *İslam Tarihi* eserlerini bu anlamda önemsemektedir.¹⁶³

Yukarıda adı geçen tarihçilerin isimleri ve *İslam Tarihi* kitabının sonundaki kaynakçada belirtilen tarihçilerin isimleri eserin muhtevasında verilmeden genelleme

¹⁵⁸ A.g.e. 1.c. s. 8.

¹⁵⁹ A.g.e. 1. C. s.10.

¹⁶⁰ A.g.e. 1. C. s. 25.

¹⁶¹ A.g.e. 1.c. s. 216.

¹⁶² A.g.e. 1.c. s. 8

¹⁶³ A.g.e. 1.c. s. 9

yapılarak, “tarihçilerimiz” ve “alimlerimizin yazdıkları” şeklinde verilmekte yine dipnotlarda gösterilmemektedir.

3.1.1.3. Kitab-ı Mukaddes

Şeyh Muhammed Sadık araştırmalarında *Kitab-ı Mukaddes*’i kaynak olarak kullanmakta ve araştırmacıların da bunu kaynak olarak kullanabileceğini belirtmektedir. *Kitab-ı Mukaddes*’teki bilgilerin doğrulukları araştırılarak kullanabileceğini ifade etmektedir. Örneğin Yuşa (a.s.) hakkındaki bilgi verirken¹⁶⁴ ya da mukaddes kitaplardan alıntılar verilirken “Beni İsrail’in yolunu kaybeden koyunlarını yanına geldiğinde... (Matta İncili 15/24)” ve “O zat Beni İsrail’in nesep ya da akrabalık bağıyla bağlanmadan bazı hastaları gördüğünde özür dileyip ‘Ben çocukların ekmeğini köpeklerle verecek kişi değilim’ demiş (Matta İncili, 15/26)”¹⁶⁵ şeklinde bir kullanıma gitmiştir. Yahudilerin tarihi ile ilgili bölümde Tevrat’ı, Hz. İsa ve kavmi ile ilgili bölümlerde ise İncil’i kullanmaktadır.

3 1.1.4. Batılı Kaynakları

Şeyh Muhammed Sadık çalışmasında Batı âlimlerinin araştırmalarından da faydalanmıştır. *İslam Tarihi* eserinde Ebu Bekir Sıddık’ın Irak fethinden bahsederken, bu hususta Tomas Walker Arnold’un *The Preaching of Islam* (İslamın Tebliğ Tarihi) kitabında dile getirilen delillerden faydalandığını belirtmektedir.¹⁶⁶ Yine İngiltere’de John Fothergill’in yönetmenliğinde hazırlanan ve yedi bölümden oluşan 2011 yapımı *East to West* (Dogudan Batıya) filminin üçüncü bölümünden eserine bazı iktibaslar almıştır.¹⁶⁷ Fransız bilim adamı Gustave LE BON 1884’te yayımlanan *La Civilisation des Arabes* (*Arap Medeniyeti*) kitabından da faydalanmıştır¹⁶⁸. Bunların dışında New York Üniversitesi’nden Prof. Dr. Tomas Kürk ve Rus bilim adamı Prof. Dr. İvan Krivuşkin’in eserlerini incelemiştir. *Büyük Britanya Ansiklopedisi*’nden, Bernard Carra de Vaux’ın *Les penseurs de l’Islam* (I-V, Paris 1921-1926) *İslam Mütefekkirleri* kitabından ve İngiliz tarihçi Stanley Lane-

¹⁶⁴ A.g.e. 1. C. s. 72.

¹⁶⁵ A.g.e. 2.c. s. 322.

¹⁶⁶ A.g.e. 1.c. s.399.

¹⁶⁷ A.g.e. 1.c. s. 403-407.

¹⁶⁸ A.g.e. 2c. s. 250.

Pool ‘*Selahiddin Kudretli Sultan ve İslam’ın Bütünleştiricisi*’ kitabından alıntılar yapmıştır.¹⁶⁹

3.2. Tarih Metodu

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un tarihçiliği tek tür bir tarihçilik olarak görülmemeli; tarih yazım metoduna bir bütün olarak bakılmalıdır. Tarih yazım metotları kapsamında genel olarak kullanılan rivayetçi, öğretici, neden-nasilci, tenkitçi gibi niteliklerin hemen hemen hepsini Şeyh Muhammed Sadık’ın eserlerinde görmek mümkündür. Ancak Şeyh’in bunlardan öğretici ve tenkitçi tarih yazım metodu ile öne çıktığını söylemek gerekir. Muhammed Sadık oldukça hacimli ve alanlarında kıymetli pek çok eser vermiştir. Bu eserleri kaleme alırken çeşitli yöntem ve teknikler kullanmış, eserlerini buna göre şekillendirmiştir. Genel çerçevede Şeyh’in tarih yazım metoduna bakıldığında ilk görülen özelliklerinden birisi, konusu tarih olmayan eserlerin içeriklerinde bile konu akışına uygun tarihi bilgilerin aktarılmasıdır. Şeyh’in yalnızca *İslam Tarihi* eseri tamamen tarih içeriklidir. Konuları doğrudan tarih olmayan telif ya da tercüme ettiği eserlerinin içeriğinde de zaman zaman tarihi malumat vererek zenginleştirme metodunu seçmesi bilhassa dikkat çekicidir.

Bütün tarihçilerin eserini kaleme alırken tarafsız kalma, tarihi objektif aktarma veya hislerini bir kenara bırakma zorunluluğu vardır. Ancak Şeyh Muhammed Sadık’ın kendi ülkesinin bir üyesi ve inançlı bir Müslüman olarak eserlerinde ne kadar objektif olabildiği, hislerini ne kadar göz ardı edebildiği tartışmalıdır. Şeyh’in eseri incelendiğinde Peygamber’imizi (s.a.v.) anlatırken ona duyduğu muhabbeti hissetmemek mümkün değildir. Hz. Peygamber’i “En mahbup, dünyadaki bütün güzel faziletler kendisinde var olan, meleklerin hayranlık duyduğu, âşıklar aşkından yandığı, düşmanlarının da noksan bulamadığı bir yaşam sürmüştür” cümlelerini kullanır.¹⁷⁰ Hz. Peygamber’in getirdiği risaleti “İnsanların dert, gam ve kederlerine; yanmış kavrulmuş olanlara rahmet, bereket, baht, saadet ve necat yağmuru olan bu paha biçilmez Risale sıfatı, cevheri, faydası, hacmi, bolluğu ve genişliğiyle eşi benzeri yoktur” şeklinde tanımlar.¹⁷¹ 1095-1270 yılları arasında

¹⁶⁹ A.g.e. 2.c. s. 1.c. s. 167.

¹⁷⁰ A.g.e. 1.c.s.. 187 .

¹⁷¹ A.g.e. 1. c. s.. 324

gerçekleşen Haçlı Seferleri’ni anlatırken ürpermemek, nefretini hissetmemek mümkün değil.¹⁷² Selahaddin Eyyubi hakkında “Selahaddin İslam’ın bir mucizesi idi” diyerek kendi hislerini belli etmiştir.¹⁷³

İslam Tarihi eserinin birinci bölümünde Âdem’in (a.s.) yaratılışından başlayıp bütün peygamberleri Kur’ani esas alarak tanıtmaktadır. Bu bölümde tarihçilerin rivayetçi tarzını kullanıldığını görmekteyiz. Peygamberler tarihine konularda bazen Kur’an ayetlerinin tamamını vermiş, bazen de ayetleri bölümler halinde incelenmiştir. Örneğin Hud Kavmi’ni anlatırken¹⁷⁴ tarihi yönüyle bilgi verecek tüm ayetleri bir arada kullandığı, bütüncül bir bakış açısı ortaya koyarak olayın derinliğine vakıf olunmasını amaçladığı görülür. İşlediği konuya dair ayetlerin dışında o mesele hakkındaki rivayetlere de yer vermiştir.¹⁷⁵ “rivayetlerde söylediğine göre”, “rivayetlerden geldiğine göre” şeklinde ifadelerle ya da sadece ravinin ismini vererek açıklamalarda bulunmuş, ayrıca bir dipnot gösterilmemiştir. “Kadim dünya tarihini tahminlerle değil, belki Allah’ın kitabı ve Hz. Peygamber’in hadislerini esas alarak anlamalıyız. Kadim tarihi, peygamberleri ve onların ümmetleri hakkındaki gerçekleri öğrenmeliyiz”¹⁷⁶ şeklinde önce konunun özetini verip daha sonra kendi görüşlerini eklemiştir.¹⁷⁷

İslam Tarihi eserinin ikinci bölümünde Hz. Peygamber’in sireti telif edilmiştir. Doğumu, nesebi, peygamberliğin gelişi, ilk Müslümanlar, hicret, gazveler, Mekke’nin fethi gibi konular; Kur’an ve Hadis esas alınarak işlenmiştir. Yine bu bölümde de meşhur tarihçilerin rivayetlerinden istifade edilmiştir. Örneğin İbn İshak İmam Zuhri’den Kur’an mucizesi hakkındaki rivayeti verilmiştir.¹⁷⁸ İsra suresini ve Miraç olayını anlatırken bu hadisenin rüyada ruhsal bir sefer değil, belki Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hem cismen hem ruhen bir seferi olabileceğini belirtmiş, eğer bu bir rüya olsaydı zaten mucize olmazdı diyerek düşüncelerini dile getirmiştir. Buna delil olarak da İsra suresinin ilk ayetindeki “kulunu” ifadesini göstermiştir. Miraç

¹⁷² A.g.e. 2.c. s. 163-170.

¹⁷³ A.g.e. 2.c. s. 166.

¹⁷⁴ A.g.e. 1.c. s. 125-133.

¹⁷⁵ A.g.e. 1.c. s.132.

¹⁷⁶ A.g.e 1.c. s. 164.

¹⁷⁷ A.g.e. 1.c. s.160.

¹⁷⁸ A.g.e. 1.c. s.216

hadisesinin rüyada gerçekleşmiş olması için “kulunu” yerine “kulunun ruhu” denilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷⁹

Kitabın ikinci bölümünde işlenen bir diğer konu da Hz. Peygamber döneminde yapılan savaşlardır. Bu dönemde toplam 29 savaşın olduğu ve yalnızca dokuzunda savaşıldığı belirtilmiş, bu durumu Hz. Peygamber’in “rahmet peygamberi” sıfatının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır.¹⁸⁰ Yapılan savaşların isimleri sırasıyla tablo halinde gösterilmiştir.¹⁸¹ Bu savaşlar sırasında Hz. Peygamber’in yolladığı mektuplar, İslam diplomasisinin ilk örnekleri olarak değerlendirilmiştir.¹⁸² Bölümün sonunda Şeyh Muhammed Sadık’ın, Hz. Muhammed’in risaletinin tüm insanlık için ne derece önemli ve kıymetli olduğu yönündeki şahsi görüşleri yer alır. Muhammed Sadık bu düşüncelerini “Cahiliye zamanında medeniyet bozulmuş, hatta çürüyüp kokmuştu, insanlık alevlenen kuyunun dibine gelmişti, dünya dehşete dönmüştü, Hz. Peygamber’in gelmesi bu bataklıktan kurtuluş demektir.”¹⁸³ cümleleriyle dile getirmiştir. Bölümün sonunda İslam dini, iman-akide, İslam-şariat, ihsan-tarikat gibi konular da ele alınmıştır.¹⁸⁴

Üçüncü bölümde ise Hulefa-yi Raşidin dönemini (H.11-40/M.632-661) bütün teferruatı ile anlatılmaktadır. Bu bölümde ayet, hadis ve rivayetlerin ışığında dört halifenin hayatı, yaptıkları işleri, vefatlarını kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu konularda Batılı bilim insanlarının ilmi araştırmalarından alıntılara da yer verilmiştir.¹⁸⁵ Muhammed Sadık bu bölümde, dört halife döneminde İslam medeniyetinin en üst seviyeye ulaştığını ve bunu bütün Müslüman âlimlerin tasdik ettiğini belirtir. Bölüm, Şeyh Ebu’l-Hasan Nedevi’yi Hulefai Raşidin dönemi hakkındaki kitabından alıntıyla tamamlanmaktadır.¹⁸⁶

Dördüncü bölüm Emeviler (H. 41-132, M. 661-750) dönemine ayrılmıştır. Şeyh, bu devrin genellikle yanlış anlatıldığını ve çoğu kez yalnızca kötü yönlerinin ön plana çıkarıldığını belirtir. Bu duruma sebep olarak, dönemin tarihinin Abbasiler devrinde yazılmasını gösterir. Muhammed Sadık kendi iddialarını tarihi kaynaklara

¹⁷⁹ A.g.e 1.c. s.237.

¹⁸⁰ A.g.e. 1c. s. 250.

¹⁸¹ A.g.e. 1.c. s. 299-300.

¹⁸² A.g.e. 1. C. s. 276.

¹⁸³ A.g.e. 1. C. s. 354.

¹⁸⁴ A.g.e. 1. C. s. 360.

¹⁸⁵ A. g.ei 2.c. s. 386.

¹⁸⁶ A.g.e. 1.c. s. 501.

ve o döneme ait sahih rivayetlere dayanarak yeniden yazmıştır. Ona göre bu dönemdeki fetihler ve ilmi ilerlemeler Emeviler döneminin zannedildiği gibi kötü bir dönem olmadığının ispatıdır.¹⁸⁷ Fransız bilim adamı Gustav le Bon'ın *Arapların Medeniyeti* kitabında bu döneme ait bilgilerden istifade ederek pek çok konuya açıklık getirdiği görülür.¹⁸⁸

Beşinci bölümde Abbasiler dönemi anlatılmaktadır (H. 132-656/M. 750-1258). Abbasiler dönemi iniş ve çıkış dönemi olarak iki bölümde incelenmektedir. Birinci dönem H. 132-248 M. 750-826 yıllarını kapsar ve güçlü Abbasi halifeleri dönemi olarak bilinir. İkinci dönemde ise H. 248-656/M. 862-1258 yıllarını kapsar ve halifeliğin zayıfladığı, gücünü kaybederek askeri vesayetin güçlendiği dönemdir. Bu noktadan hareketle Abbasiler döneminde 27 halifenin yönetimi incelenmiştir.¹⁸⁹ Halife Mansur, Harun Reşid, Me'mun Akademisi, İslam devletlerindeki fırkalar, bölünmeler, haçlı seferleri, Selahaddin Eyyubi'nin zaferleri bu bölümde ele alınan konulardan bazılarıdır. Bölümün sonunda Şeyh Muhammed Sadık tarihçilerin kaynaklarından faydalanarak ortaya koyduğu meselelere dair kendi görüşlerini de beyan eder. Bölümü Şeyh Ebu'l-Hasan Nedevi'nin kitabından bir alıntıyla tamamlar.¹⁹⁰

Altıncı bölümde Memlukler dönemi incelenmiştir (H. 658-923/M. 1260-1517). 275 yıl süren bu dönem, 6 fasılda incelenmiştir. Memluk tarihçilerinin Türk Devleti adıyla zikrettiği bu uzun dönemin tarihi Memluk sultanlarının mensup olduğu ırka göre ikiye ayrılarak incelenmektedir. Türk asıllı sultanların hüküm sürdüğü birinci dönem (1250-1382) “Bahrî Memlukler veya Türk Memlukler”, Çerkez asıllı sultanların hüküm sürdüğü ikinci dönem (1382-1517) ise “Bucî Memlukler veya Çerkez Memlukleri” şeklinde ele alınmıştır.¹⁹¹

Yedinci bölüm ise Osmanlı Devleti dönemini ve modern zamanları kapsamaktadır (H. 923-1342. M. 1517-1923). Bu bölüm beş fasıla ayrıtıp her

¹⁸⁷ A.g.e. 2.c. s. 49.

¹⁸⁸ Gustav le Bon'ın ‘Araplar medeniyeti’ (2.c. s.52. a.g.e).

¹⁸⁹ A.g.e. 2.c. s. 77, s. 121.

¹⁹⁰ A.g.e. 2.c. s. 234.

¹⁹¹ A.g.e. 2.c. s. 238.

birinde ayrı ayrı konular işlenmiştir. Yukarıda belirtilen senelerde dünyanın farklı yerlerinde meydana gelen hadiseler etrafıca incelenmiştir.¹⁹²

Sekizinci bölüm H. 1417'den başlayarak günümüz İslam âlemine ayrılmıştır. Bu bölümde Şeyh, önce İslam ülkeleri hakkında genel bilgilere yer vermiş daha sonra kendi siyasi fikirlerini ortaya koymuştur. Ardından bütün İslam devletlerinin isim, yerleşim, başkent, ahali, yönetim şekli, dili, büyük şehirlerinin adları ve başka buna benzer belirgin özelliklerini sıralayarak haklarında detaylı bilgiler vermiştir.¹⁹³ Eserin son bölümünde İslam İşbirliği Teşkilatı bünyesindeki 57 ülke hakkında kısa bilgiler verilmiş ve bu ülkelerin tarihi serüveninden bahsedilmiştir.

Şeyh Muhammed Sadık'ın tarihi olayları anlatırken olabildiğince çok boyutlu bir biçimde ele almaya dikkat ettiği görülmektedir. Çalışmalarının dikkat çekici bir özelliği de meselelere birden fazla perspektiften yaklaşabilmesidir. Şeyh'in bu yönü dolayısıyla eserini okurken aynı zamanda fıkıh, siyer, sosyal tarih analizleri, dinler tarihi ve daha birçok alana dair bilgiler öğrenmek mümkündür. Şeyh, insanlık tarihinin birbiri arkasına gelen hadiseler zincirinden, sebep ve sonuç ilişkisinden ibret olduğunu vurgulamaktadır.

3.3. Tarih Üslubu

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, eserlerinde bilimsel bir üslup takınarak, gerçeğin ortaya çıkması için çaba gösteren bir araştırmacı portresi çizer. Muhammed Sadık kendi görüşlerini ortaya koyarken mümkün olduğunca tevazu ile hareket eder. Örneğin Emeviler dönemi hakkında yazarken, o döneme ait var olan bilgilerin yanlış ya da abartı olduğunu düşünmektedir. Ona göre daha önce yazılanlar çoğu kere yanlış ve taraflı bir şekilde kaleme alınmıştır. O ise tüm kaynakları detaylıca araştırıp tarafsız ve doğru bilgiler ortaya koymak peşindedir

Şeyh Muhammed Sadık her zaman bilimsel üslubundan taviz vermeden ve farklı görüşlere hoşgörüyle yaklaşarak fikirlerini ifade etmektedir. Örneğin Osmanlı dönemindeki hadiselerin nedenini araştırırken Türk edebiyatının ve Milli Mücadele döneminin başarılı isimlerinden biri olan Halide Edip Adıvar'ın 1935 senesinde

¹⁹² A.g.e. 2.c. s. 300.

¹⁹³ A.g.e. 2.c. s. 420.

İngilizce kaleme alınan *Türkiye’de Doğu ve Batı Çatışması* (Conflict of East and West in Turkey 1935) eserindeki fikirlerine kendi kitabında yer verdiği görülmektedir.¹⁹⁴ Aynı konuda kendi görüşlerini beyan eden müellif, sadece Türkiye özelinde değil, belki bütün İslam âleminin doğusundan batısına kadar, dini-ilmi sahadan hayatın tüm cephelerini ilgilendirdiğini beyan etmektedir.¹⁹⁵

Şeyh Muhammed Sadık’ın kendi görüşlerini ifade ederken de bilimsel bir üslup ortaya koymak noktasındaki gayretlerini, Müslümanların krizlerinin sebeplerinden biri olan sömürge politikasını Özbekistan örneğinde yazarken görmekteyiz. Şeyh, araştırmalarına dayanarak bir milletin medeniyetini, manevi değerlerini, ana dilini, örf-adetlerini ve milli değerlerinin gelişmesine izin vermemeyi işgal politikasının en önemli unsurları olarak kabul eder. İşgalciler, bir halkın maneviyatını bozup ana dilini kullanmasına, örf ve adetlerinin devamına izin vermeyerek onların dizginlerini elde tutmanın kolay olacağını iyi bildiklerinden bu politikaları hızla hayata geçirmişlerdir. Bunun sonucunda da milli değerler yavaş yavaş zayıflamaya başlamış nerdeyse yok olmaya mahkûm olmuştur.¹⁹⁶

Muhammed Sadık araştırmalarına dayanarak, tarihte Cengiz Han’ın Orta Asya topraklarını istila ederken kendi savaşçılarına “*Ele geçirdiğiniz şehirlerde ahmak, iradesi olmayan, alık kişileri yönetici olarak tayin ediniz. Onları destekleyin, bolca övün, saygı gösterin. Ama halkın akıllı, bilgin ve saygın kişilerini yok edin.*” diye emirler verdiğini belirtir.¹⁹⁷ Şeyhe göre bu tasarlanmış bir politika olup bilge insanlardan mahrum olan halk manevi boşluğa düşüp çabucak yıkılacaktır. Tarihte bütün işgalci hükümdarlar, istila ettikleri topraklarda Cengiz Han’ın bahsettiği şekilde siyaset yürütmüşlerdir.¹⁹⁸

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un yaygınlığı ve güvenilirliğinde onun üslubunun çok önemli bir etkisi vardır. Üslubundaki yumuşaklık ve kuşatıcılık dikkate değerdir. Aynı zamanda ilmi bilgisi oldukça güçlüdür. Eserlerinde bilimsellikten taviz vermeden, dini ve mili hassasiyetleri gözeterek oldukça ölçülü bir üslup takındığı dikkate çekmektedir.

¹⁹⁴ A.g.e. 2.c. s. 322.

¹⁹⁵ A. g. e. 2.c. s. 324.

¹⁹⁶ A.g. e. 2.c. s. 410.

¹⁹⁷ A.g.e. 2.c. s. 264.

¹⁹⁸ A.g.e. 2.c. s.414.

3.4. Şeyh'in Tarih Çalışmalarının Etkisi

Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf çalışmalarında ilahi olanı kendi gerçekliğinde, insani boyutu ise tüm gerçekleriyle abartıdan uzak, sade, akıcı bir dille okuyucularına aktarmaya çalışmıştır. Günümüzde Şeyh'in kitaplarının ülkesinde girmedığı ev nerdeyse yoktur. Muhammed Sadık ülkesinde oldukça sevilen ve sayılan bir âlimdir. O, ilmi faaliyetleri ile Orta Asya'da eğitim-öğretim devrini başlatan önemli bir isimdir. Onun eserlerinden, sohbetlerinden herkes gibi ilim ehli de ilham almıştır. Onun eserinin ilk sayfasındaki ilkeye dayanarak İslam'ı öğrenmek ve öğretmek yolunda yeni bir çığır açılmıştır. Her yıl ramazan ayında mescitlerde sohbetler oluşturup çeşitli mevzularda ilmi öğütler vermiştir. Bu sohbetler kaydedilip yurtiçinde ve yurt dışındaki radyo ve internet sitelerinde yayınlanmıştır. Sadece kendi ülkesinde değil komşu ülkelerde de Şeyh'in kitapları tercüme edilip okunmaya başlanmıştır. Eserleri günümüzde Rus, Kazak, Uygur, Kırgız, Karakalpak dillerine tercüme edilmiştir.

Özbekistan halk yazarı Tahir Malik, Şeyh'in vefatından sonra yazdığı hatıratında: “Şeyhu'r-Reis ile zamandaş olduğum için, onun sohbetinde bulunduğum için çok şanslıyım” sözleriyle Şeyh'e duyduğu hasreti dile getirmiştir.¹⁹⁹ Şeyh Muhammed Sadık, İslam'a yönelik hizmetleri nedeniyle Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek tarafından birinci dereceden Nil Levri altın ödülü ile ödüllendirilmiştir. Libya Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Mısır Arap Cumhuriyeti gibi devletler Muhammed Sadık'ı onur unvanı gibi çeşitli mükâfatlar ile ödüllendirmiştir.

3.5. Tarih Emanettir Kitabı²⁰⁰ ve Muhtevası

Şeyh Muhammed Sadık'a göre tarih büyük bir emanettir. Ona göre geçmişte olan olayları bir emanet olarak görmek ve geleceğe aktarmak her toplumun vazifesidir. Gelecek nesillerin ömrü tarih öğrenerek uzar ve tecrübeleri artar. Onlar atalarının yaptığı faydalı işleri kendilerine örnek olarak alırlar ve hatalarından ders çıkarırlar.

¹⁹⁹ A. M. Tursun, **Muhammadga(sav) Sadık Muhammad Sadık** Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

²⁰⁰ Muhammed Sadık'ın kızı tarafından temin edilen ve yayımlanmayan eseri **Tarih Emanettir**, Taşkent, 2019.

Muhammed Sadık eserinde bağımsızlık ve hürriyetin aslında Allah tarafından verilen birer nimet olduğunu, Allah'ın her insanı bağımsız ve özgür yarattığını, sadece ona boyun eğmek gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ancak bazıları bu kaideyi görmezden gelerek başkalarını kendilerine itaat etmeye zorlar ve bu uğurda güç ve zor kullanarak türlü zulümler uygularlar. Çeşitli savaşlar, devletlerin sömürge politikaları bunun en çarpıcı örnekleridir.

Şeyh'in eserinde tarih metodolojisinin kuralları çok net bir şekilde ifade edilmektedir. O, yaşadığı dönemin bir üyesi olarak geçmiş tecrübelerine de dayanarak şunları yazar:

“Köle olan, bağımsızlığını ve özgürlüğünü kaybeden toplum kendi düşüncesi, dünyaya bakış açısını hassasiyetine göre köleliğe farklı bakar. Kendisinde özgürlük hissi tam anlamda yoksa ve bu nimetin kıymetini yeterince anlamasa köleliği kabullenir ve bunu özgürlük diye düşünür. Böylece sömürgecileri kabul eden memleket, toplum kendi bağımlılığını bağımsız diye ‘başka milletlerin’ ve ‘büyük abilerin’ kendileri isteyerek onlara özgürlüklerini teslim ettiğini ve bugünün en ‘mutlu gün’ olduğunu kabul ederler.”

Şeyh Muhammed Sadık bir özeleştiri yaparak kendi milletinden insanların Lenin'i baba, Marks'ı dede, komünizmi din ve itikat diye kabul edip diğer bütün insanları da bunlara inanmaya ve hatta tapmaya zorlayanlar olduğunu belirtir.

Kırmızı İmparatorluk yani komünizm işgal ettiği tüm ülkelerde olduğu gibi Özbek tarihini de kırmızı yalanlarla doldurarak yeniden yazmıştır. Özbek vatandaşların kendi tarihini doğru bir biçimde öğrenmesine imkân verilmemiştir. Ancak baskılardan dolayı ülkeden kaçan bazı isimler daha objektif eserler ortaya koyabilmişlerdir.

Söz konusu eserde, yazar, Muhammed Musa Türkistani, Seyyid Abdülmümin, Dukçu Eşan, Seyyid Mübeşşir Terazi gibi Özbek aydınları hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Sovyetler döneminde adları kötü yönden tarih sayfalarına geçirilen şahsiyetler yazarın inceleme konusu eseri ışığında gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu yüzden yazarın Tarih Emanettir eserini kendisinin tarihçiliği yönden en iyi yansıtan eser olarak değerlendirebiliriz.

3.5.1. Muhammed Musa Türkistani

Ülkesinden kaçarak objektif eserler ortaya koyan isimlerden biri de Muhammed Musa Türkistani'dir. Türkistani, 1904 yılında Özbekistan'ın Andican şehrinde doğmuş, dindar bir ailenin çocuğudur. İlk medrese eğitiminin ardından önce Afganistan'da daha sonra Mekke ve Medine'de eğitim almıştır. Eğitimi tamamlandıktan sonra ülkesine dönüp milli mücadeleye katılmıştır. Türkistani, 1934'te önce Afganistan'a ardında da Mekke'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Uzun yıllar vatan hasreti ve sevgisi ile yaşamış, 1980'de Medine'de vefat etmiştir.

Musa Türkistani, pek çok eserin yanı sıra *Büyük Türkistan Trajedisi*'ni²⁰¹ yazmıştır. İki ciltten oluşan eserin birinci bölümünde Batı Türkistan: Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen ülkelerinin tarihi, ikinci bölümünde ise Doğu Türkistan halkları hakkında bilgiler yer alır. Eserin 400 sayfadan oluşan birinci cildinde, Batı Türkistan halklarının tarihini tüm gerçekliği ile yazmaya çalışmıştır. Eseri bu denli önemli kılan husus kullanılan kaynakların güvenilir olması ve yazarın bizzat şahit olduğu olayları da esere kaydetmesidir. Türkistani yaşadıklarını "Rus zulmüne dayanamadan cismim parçalandı, gurbete gitmek zorunda kaldım. Kimse mecbur kalmadıkça vatanından gitmeye razı olmaz" şeklinde kaleme almıştır.²⁰²

Kitabın giriş kısmında Rusların tarihi çok sert bir biçimde tahrip ettiklerini belirtir. Özellikle mücahitlerin ve milli kahramanların "terörist" ve "baskıncı" şeklinde tarif edilmelerini eleştirir ve bunun büyük bir trajedi olduğunu ifade eder. Yazar, 8 yıl süren milli mücadele sırasında şehit olan ve dünyaya "baskıncı" diye tanıtılanların birer milli kahraman olduğunu belirtmektedir. *Büyük Türkistan Trajedisi* eserinde Türkistan'ın sömürgecilik öncesi ve sonrası tarihine dair çok değerli bilgiler verilmektedir. Eserde sömürge dönemi öncesinin tarihini, Rusların bu bölgeleri nasıl işgal ettiklerini, sömürge siyasetini, İslam dinine yönelik politikalarını, bu doğrultuda Rus oryantalistlerin güttüğü propaganda faaliyetlerini ve diğer başka pek çok bilgiyi delillerle ortaya koymaktadır. Rusların "Müftü" seçimlerinde özellikle bilgisiz ve yetersiz kişileri seçtiklerini belirtir. Yazar, halkın başına gelen kötü olayları aktarırken "cedidçiler harekâtı"²⁰³ hakkında da bilgiler

²⁰¹ Muhammed Sadık, **Tarih Emanettir**

²⁰² A.g.e. s. 12.

²⁰³ A.g.e. s.26.

vermektedir. Kitabın sonunda milli özgürlük savaşları bastırıldıktan sonra komünistlerin acımasız politikası²⁰⁴ hakkında bilgiler verilmektedir.

3.5.2. Seyyid Abdülmümin

Her bir vatansever kendi milletinin tarihini öğrenir ve elinden geldiğince geleceğe aktarır. Bunlardan biri de *Turan Tarihi Yağduleri*²⁰⁵ (Turan Tarihine Işıklar) eserinin müellifi Seyyid Abdülmümin bin Seyyid Akram'dır. Buhara'nın son emiri Seyyid Alimhan'ın kuzenidir. Seyyid Abdülmümin Hicri 1318'de Buhara'nın Guzar şehrinde doğmuştur. İyi bir eğitim almıştır. Ata binmeyi ve ok atmayı askeri tatbikatlarda öğrenmiştir. Bunların yanı sıra üst savaş toplarının üretiminde çalışmış ve askeri mühendisliği de öğrenmiştir.

Millî mücadele sırasında komünistlere karşı yapılan savaşlara katılmıştır. Buhara Emiri'nin emri üzerine dağda savaştan saklanan kadın ve çocukları Afganistan'a götürmüş ve bir müddet orada yaşadktan sonra Mekke'ye gitmiş, ömrünün sonuna kadar Buhara Emiri'nin Mekke'deki vakıflarında denetmenlik yapmıştır.

Özbekistan'ın tarihi hakkında önemli bilgilere sahip olan Seyyid Abdülmümin, bilgilerini ve şahit olduğu olayları kaleme alarak bunların geleceğe aktarılmasına olanak sağlamıştır. Arap, Fars ve Türk dillerini iyi bilen Seyyid Abdülmümin, bu ülkelerin kaynaklarından da faydalanıp eserini oldukça zenginleştirmiştir. Seyyid Abdülmümin'in bu eseri Mekke'deki "Rabitetü'l-Alemü'l-İslami" tarafından yayınlanmıştır. Yazar, *Turan Tarihi Yağdulari* isimli eserinde kadim Turan ülkesinden, coğrafi konumundan, İslam'ın Türk halkları nezdindeki yerinden ve bu topraklarda yetişmiş âlimlerden bahsetmektedir. Türk devletlerinin zayıfladığı ve parçalandığı dönemler hakkında bilgiler veren yazar, bu dönemlerde hüküm süren devletleri de tek tek belirtmektedir. Eserin sonunda Rus sömürgeciler meselesi işlenmektedir. Sovyetler dönemini merkeze alan bu bölümde önce Çarlık Rusya'sı, daha sonra Lenin'in başkanlığındaki komünistler ile yürütülen siyaset, bizzat yazarın şahit olduğu olaylar çerçevesinde ele alınmaktadır. Komünistlerin acımasız politikaları ve daha önceden zayıflamaya başlayan Turan ülkelerindeki

²⁰⁴A.g.e. s.33.

²⁰⁵A.g.e. s.45.

olumsuz şartlar dolayısıyla halkın direnişine rağmen, bu devletlerin nasıl sömürgecilerin eline geçtiği eserin muhtevasını oluşturmaktadır.

3.5.3. Dukçu Eşan

Dukçu Eşan yakın zamanlara kadar halk düşmanı, terörist olarak kabul edilmiştir. Fakat kendisi vatani için savaşmış ve şehit olmuştur. Resmi tarih yazımında milli mücadele dönemi hakkındaki bilgilerin büyük bir çoğunluğu yanlış bilgilerden ibarettir. Muhammed Musa Türkistani, Alinazar Egamnazarov gibi yazarların eserleri sayesinde daha gerçekçi ve objektif bilgilere ulaşılmaktadır.

Dukçi Eşan'ın asıl ismi Muhammed Emin'dir. Eski tarihlerde Orta Asya'da dini eğitim almış kişilere "Eşan" denilmekteydi ve Muhammed Emin'in bu lakabı onun ilim sahibi, âlim bir zat olduğunun göstergesidir. Özbekistan'ın Ming-tepe köyünde doğmuş, çok küçük yaşta zamanın meşhur âlimi Şeyh İbrahim'in²⁰⁶ öğrencisi olmuştur. İyi bir öğrenci olan Muhammed Emin, eğitimini tamamladıktan sonra kendi köyünde hizmete başlamıştır. Rus sömürgecilerine karşı savaşmak istemiş ve bu konudaki düşüncelerini ilk önce yakınları ile paylaşmıştır. 1896'da bir namaz sonrasında camii cemaatine hutbe okuyarak, insanları cihada davet etmiştir. Bu hutbe sayesinde Dukçu Eşan liderliğindeki Müslümanlar, Ruslara karşı savaşa katılmışlar, Dukçu Eşan savaş sırasında şehit olmuş ve savaş Ruslar tarafından çok sert bir biçimde bastırılmıştır.²⁰⁷

3.5.4. Seyyid Mübeşşir Terazi

1886 yılında Özbekistan'ın (şimdiki Kazakistan'ın) Teraz şehrinde doğmuştur. Babası Seyyid Muhammed Gazihan, zamanının büyük âlimlerinden biri olmuş. Terazi, ilk eğitiminin ardından önce Taşkent Medresesinde eğitim almıştır. Daha sonra Buhara'da tefsir, hadis, Arap dili ve edebiyatı okumuştur. 1917'de, Türkistan'ın bağımsızlığı için Türkistan Gençleri Cemiyeti'ni²⁰⁸ kurmuştur. Taşkent ve Teraz şehirlerinde İslami ilimler dersi vermiştir. 1926'da halk tarafından dini nezaret başkanı olarak seçilmiş. Bir müddet devlet Duma'sında (meclis) naip olarak

²⁰⁶ A.g.e. s. 58.

²⁰⁷ A.g.e. s. 61.

²⁰⁸ A.g.e. s. 66.

görev almıştır. Seyyid Mübeşşir üç kez hapis cezası ile cezalandırılmış, bir kez de sürgüne gönderilmiştir.

Komünist-ateist bir vekil olan Nimet Hâkim, *Muhammed İlahi Peygamber mi?*²⁰⁹ isminde bir kitap yazmıştır. Seyyid Mübeşşir Terazi de bu kitaba cevap olarak *Kur'an ve Nübüvvet*²¹⁰ isimli bir kitap kaleme almıştır. Aynı dönemde bazı âlimler kadınların feracesiz ve başörtüsüz sokağa çıkabileceklerine dair fetva vermişlerdi. Seyyid Mübeşşir Terazi bu fetvaya karşı çıkmış, bu konuda aksi yönde görüş belirtmiştir. Bu olaylardan sonra Terazi, komünistlerin en güçlü muhaliflerinden biri olmuştur. 1930 yılında hakkında ölüm fermanı çıkarılmış ve bu yüzden Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. 1932'de Suudi Arabistan'a, 1936'da Hindistan'a geçmiş ve bütün ömrünü Türkistan'ı düşünerek geçirmiştir. Yurt dışında kaçak bir halde yaşarken, kendisinin etkisinden korkan komünist yönetim, Afgan hükümetine baskı yaparak Mübeşşir Terazi'yi 1943'te siyasi mahkûm olarak hapse attırmışlardır. Beş yıl süren hapis hayatının ardından ailesiyle birlikte Mısır'a taşınmıştır. Burada da mücadelesine devam eden Terazi, Müslüman Halklarını Azat Etmek İçin Savaş Cemiyeti'ne²¹¹ katılmış ve burada faaliyetlerine devam etmiştir. 1977'de, 83 yaşında vefat ettiğinde ardında kırk yedi önemli eser bırakmıştır.²¹²

3.6. Tarihi Yeniden Yazmak Hakkında

Şeyhe göre tarihi olmayan milletlerin istikbali de yoktur. Ancak ulusların da bir tarih bilincine sahip olması gerekir. Özbek halkı büyük ve şerefli bir tarihe sahiptir fakat bu geçmiş yeterince geleceğe takdim edilememiştir. Muhammed Sadık, tarihe sadık kalanların hükmün kahrını çektiğini, hükme itaat edenlerin de ilme ihanet ettiklerini belirtir. Yazar Özbek tarihçilerin kendi düşünce sistemlerine sadık kalmadıklarını, Marksist teorinin güdümünde bir tarih yazımı ortaya koyduklarını ifade eder. Şeyh Muhammed Sadık, Marksist tarih anlayışını ve Darvinci evrim teorisini benimseyen Özbek tarihçileri sert sözlerle eleştirir.

Muhammed Sadık, tarihçilerin ülkelerinin tarihini yazmadan önce eski, köhne ideolojilerden ve düşüncelerden temizlenmeleri gerektiğini savunur. Ayrıca

²⁰⁹ A.g.e. s. 71.

²¹⁰ A.g.e. s. 79.

²¹¹ A.g.e. s. 82.

²¹² A.g.e. s. 87.

kendi öz kaynaklarını esas alarak bir tarih ortaya koymaları gerektiğini ve bunu yaparken de Arapça, Farsça ya da Türkçe yazılmış eserlere başvurulmasını belirtir. Tüm bunların yanı sıra İmam Narşahi, İmam Taberi, İbnu'l-Esir, Mirhand, Şarafuddin Ali Yezdi ve diğer başka yazarların eserleri de kaynak olarak kullanılmalıdır der. Muhammed Sadık, Orta Asya'nın İslam egemenliği altındaki dönemine bilhassa dikkat edilmesi gerektiğini, çünkü bu dönemin ilim, fen, sanat ve daha başka pek çok alanda bir yükseliş dönemi olduğunu vurgular. Bu dönemde büyük âlimlerin yetiştiğini, bu âlimlerin gelecek nesillere örnek teşkil edeceğini düşünmektedir. Sonuç olarak Şeyh' e göre Özbekistan Tarihini yazmaya niyetlenecek ilim adamlarının önünde oldukça zor ve meşakkatli bir yol vardır.

3.7. Türkistan Birliği

Uzun bir aradan sonra son yıllarda Türkistan birliği meselesi çeşitli çevrelerde tekrar konuşulmaya başlandı. Komünizm etkisindeki Türkistan'da bu gibi konular fundamentalizm, aşırı tutuculuk, pantürkçülük olarak görülüyordu. Bu konu hakkında fikir yürütenler ya idam ediliyor ya da hapse atılıyordu. Muhammed Sadık bu hassas mesele hakkında söz söylemeden önce her türlü ırkçı fikirlerden ve gayelerden uzak duran bir insan olduğunu belirtiyor. Muhammed Sadık için tüm insanları birleştirecek yegâne güç İslam ve iman birliğidir. Muhammed Sadık'ın Türkistan birliğini desteklemesinin yanı sıra bu konuda bir dizi görüş ve önerileri vardır. Ona göre:

“Bir işe başlamadan önce o işi etraflıca düşünmek lazımdır. Kadimden beri bu topraklara Turan, Mâverâünnehir, Türkistan denilmektedir. Ama sömürgeci devletler sayesinde, onların tefrika (ayırma, bölme) politikası sayesinde günümüzde bu topraklar Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan olarak bölünmüştür. Aynı şekilde Doğu'da Çin zulmü altındaki Doğu Türkistan Müslümanları da Uygur Türkleri olarak bölünmüştür. Türkistan birliği hakkında fikir yürütülürken ilk önce bu tefrikalardan kurtulmak gerekir. Sömürgeci kurtulan her bir halk bunu mutlaka anlamalıdır.

Sömürgecinin iyisi olmaz ama kötülük nispetinde birbirlerinden farklıdır. Bu toprakların halkları uzun yıllar sömürge altında yaşamışlar ve bağımsızlıklarını savaşılarak değil, sömürgeci devletlerin zayıflamaları neticesinde kazanmışlardır. Dünya tarihinin en yalancı, münafık, şefkatsiz ve namussuz komünistleri insanların

kalbine, ailesine, komşularına, köyüne-mahallesine, şehrine tefrika salmışlar, bu da yetmemiş Almanya, Kore, Vietnam, Yemen gibi devletleri de tefrikayla bölmüşlerdir.

Ateizmi kendilerine ideoloji edinen komünistler, Allah'ın yarattığı insanı yeniden yaratmaya, dünyayı ise kendilerine göre değiştirmeye kalkmışlardır. Onlar herkese 'Şu zamana kadar bildiğin her şey hurafe idi, sen onlardan vazgeç, yeniden Sovyet insanı olmalısın' diyerek beyinlerini yıkadılar. Bu insanları dininden, imanından, milletinden, halkından ayırdılar. Ulusal kimlikten uzaklaşan, içinde bulunduğu topluma yabancılaşan şahısları yarattılar. Bu şahıslar evlerinde de tefrikaya düştüler. Sonuç olarak anne-babaya, kardeş kardeşe, koca karısına ihanet eder hale geldi. Komünist ideolojisine uymayanlar halk düşmanı olarak görüldü. Bu tefrika ideolojisi sayesinde aslı bir, dini-diyani bir, ırkı bir olan halklar parça parça olup bölünmüşlerdir. Sovyetlerin bu politikaları sayesinde bugünkü Cumhuriyetler peyda olmuştur. Tarihte Özbekistan, Kırgızistan vs. denen ülkeler yoktu. Bu devletler 'Büyük Sovyet İnkılabından' sonra oluşmuştur.

Bugün birleşmek hakkında konuştuğumuza göre, ilk önce her birimizin kalbinin birleşmesi gerektiğini anlamalıyız. Herkesin kalpten bir şekilde bizim bir dine, millete, vatana sahip olduğumuzu kabul etmesi ve buna inanması gerekir. Bunun ehemmiyetini anlamamız gerekir. Ancak o zaman Türkistan birliği hakkında düşünebiliriz. Elbette bu yol çok zordur ve aşılabacak engeller mevcuttur.”²¹³

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf eserinin sonunda okuyucularına şöyle seslenmektedir: “Aziz yurttaşlarım! Biz bir milletiz, aslımız bir, dinimiz bir, dilimiz bir, vatanımız birdir! Bu vatani birleştirelim. Vatanımızı sevelim. Vatanımızın kıymetini bilelim. Vatanımız için hizmet edelim!”²¹⁴

3.8. Semerkant'ın Seçkin Alimleri Eserinin Muhtevası

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un tarih içeren bu eserinde 1405-1447 tarihleri arasında Maverâünnehir'de Emir Timur'un yönetimi sırasında Semerkant'ta yaşayıp ilim faaliyetlerini sürdüren alimlerin hayatı incelenmektedir. Düne kadar atalarının geçmiş tarihini bilmeyen ya da çok az ve yanlış bilgilere sahip olan Özbek halkı için bu ve bu gibi eserler, yatağından kalkamayan hastaya verilen ilaç gibidir.

²¹³ A.g.e. s. 92.

²¹⁴ A.g.e. s. 96.

Muhammed Sadık'ın tarihçiliği incelenirken bu eserde geçmiş ecdadın hayatı bir medrese olarak görülmektedir, bu gibi alimler tarihini öğrenerek, örnek kaynağı oluşturulması beklenmektedir. Bu alimlerin hayatı ele alınırken geçmişte ne kadar ilme ve irfana önem verildiği, savaş esnasında dahi esir alınan ilim ehline olan saygı ve itibar gözler önüne serilmektedir. Örnek olarak Timur'un Anadolu seferi anlatılırken, Ankara Savaşı'na Yıldırım Bayezid'le birlikte katılarak esir düşen Cürcani'nin şöhretinden haberdar olan Timur kendisini huzuruna getirterek ona saygı göstermiş ve ikramda bulunmuş, ardından ülkesine götürüp Keş'te inşa ettirdiği medresede görevlendirmiştir.²¹⁵ Söz konusu eserde o dönemde herkes tarafından tanınan üç büyük alim Sa'duddin Taftazani (ö.h.792, m.1390), İmam Cürcani (ö.h.816, m.1413) ve İmam Cezeri (ö.h.833, m.1429) hakkında bilgilere yer verilmektedir. Alimler konusu incelenirken alimin çocukluktan itibaren hayatı ele alınır, sırasıyla ilmi eserleri, İslam dinine hizmetleri, hoca ve öğrencileri hakkında çok değerli bilgiler verilmiştir.

3.8.1. Sa' duddin Teftezani (ö.h.792 m.1390)

Sa'duddin Mes'ud ibn Ömer ibn Abdullah Teftezani (h.722, m.1322) Maveräünnehir'in Nisa şehri (şimdiki Türkmenistan) Teftezani köyünde doğmuştur. İlk ilim tehsilini Nisa şehrinde alan Teftezani o zamanın ilim merkezi olan Semerkant'ta gidip, zamanının meşhur alimlerinden biri olan Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman el-İci'nin (ö.756/1355) talebesi olmuş. Mantık, Kelam, Beyan, Usul gibi ilimlerden dersler almıştır. Bu ilimleri alan Teftazani 16 yaşında ilk kitabını yazmıştır. Bunların yanı sıra farklı ilimlerde de kendini geliştiren Teftezani kısa sürede Semerkant'ın gözde Alimlerinden biri olmuştur. Allame Teftazani h. 742 senesinde Semerkant'tan Ürgenç şehrine taşınmıştır ve burada ilmi faaliyetini devam ettirmiştir, birçok talebe yetiştirmiştir. Meşhur Kitapları'ndan biri olan 'El-Mutavvel ' kitabını da Üegenç'te yazmıştır. Maveräünnehir şehirlerinden h. 748 s. Hirat, h. 752 Cam, h. 756 Gijdivan, h.758 Gulistan, h.759 yine Hirat, sonra h. 760 Ürgenç yaşayıp ilmi faaliyetlerine devam etmiştir. Bu seneler içerisinde tefsir, hadis, fıkıh gibi ilim dallarında çok kıymetli eserler yazmıştır. Bunlar: 'Şerhu'l Akaid', 'Kelam İlmi ve İSLAM AKAİDİ', 'Muhtasarü'l-Me'ani', Şerhul Akaid-i Nesefi Tercümesi', 'İRŞADU'L-HÂDİ'. Bunların yanı sıra Et-Taftazânî'nin birçok dalda eser verdiği

²¹⁵ M.Sadık . **Semerkant'ın Seçkin Alimleri** Taşkent, Hilal-Neşir, 2018.

gibi Arapça gramer sahasında da kıymetli eserler verip Arap diline hizmet ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

H. 775 senede Emir Timur'un teklifiyle Semerkant'ta gelmiştir. Burada da ilmi faaliyetlerini devam ettirmiş ve en kıymetli eserlerinden biri olan 'Makasid' eserini yazmıştır.

3.8.2. İmam Curcani (ö.h.816, m.1413).

Emir Timur zamanında Semerkant'ta yaşayan yine bir alimde Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî'dir. (ö. 816/1413). 1340 tarihinde Cürcân yakınlarındaki Takü'de doğdu. Deylem'deki Zeydî imamlarından olup Hz. Peygamber'in soyundan gelen dâî Muhammed b. Zeyd'in (ö. 287/900) on üçüncü göbekten torunu olduğu için Seyyid Şerîf unvanıyla tanınır. İlk öğrenimini memleketinde yaptı. Kutbüddin er-Râzî et-Tahtânî'nin mantığa dair *Şerhu's-Şemsiyye* ve *Şerhu'l-Metâli* adlı eserlerini bizzat kendisinden okumak için muhtemelen 1362 yılından önce Herat'a gitti. Bir müddet sonra yaşlılığı sebebiyle öğretim faaliyetini sürdüremeyen hocası kendisine, Mısır'da ikamet etmekte olan tanınmış mantık âlimi ve talebesi Mübârek Şah'ın yanına gidip ondan okumasını tavsiye etti. Mısır yolculuğu sırasında Anadolu'da şöhretini duyduğu Cemâleddin Aksarâyî'nin talebesi olmak arzusuyla onun memleketine giderken yolda Aksarâyî'nin *Şerhu'l-Îzâh*'ını inceleme fırsatı buldu. Eseri başarısız görerek Aksarâyî'den istifade edemeyeceği kanaatine vardıysa da görüştüğü bazı kimselerden, onun öğretimde teliften daha başarılı olduğunu öğrenince yoluna devam etti. Ancak Aksaray'a vardığında hocanın vefat ettiğini öğrendi. Bu sırada tanıştığı Aksarâyî'nin talebesi Molla Fenârî ile birlikte Mısır'a gitti. Yaklaşık on yıl kaldığı Mısır'da Şeyh Bedreddin Simâvî, şair Ahmedî, hekim Hacı Paşa gibi arkadaşlarıyla birlikte aklî ilimleri Mübârek Şah'tan, naklî ilimleri de Ekmeleddin el-Bâbertî'den okudu. Bu arada Kutbüddin er-Râzî'nin *Şerhu'l-Metâli 'i'l-envâr*'ına bir hâşiye yazdı. Tahsilini tamamladıktan sonra Bursa'ya uğrayarak ülkesine döndü. Şîraz'da Sa'deddin et-Teftâzânî onu ülkenin hükümdarı Şah Şücâ'a takdim etti ve oradaki Dârüşşifâ Medresesi müderrisliğine tayin edildi. On yıl kaldığı bu medresede öğretim faaliyetleri yanında telif çalışmalarını da sürdürerek İran'da özellikle aklî ilimlerde büyük bir şöhret kazandı.

Timur'un Şîraz'ı zaptetmesi üzerine kendisi istemediği halde Semerkant'a götürüldü (789/1387). Burada on sekiz yıl müddetle başmüderreslik yaptı ve bu süre içinde pek çok eser telif etti; ayrıca Mâverâünnehir âlimleriyle, özellikle Teftâzânî ile ilmî münazaralarda bulundu. Bu münazaralarda gösterdiği başarı hem Timur hem de meslektaşları nezdinde itibarını arttırdı. Semerkant'ta tanıştığı Hâce Alâeddin Attâr vasıtasıyla tasavvufa karşı ilgi duyarak Nakşibendiyye tarikatına girdi. Mevlânâ Nizâmeddin Hâmûş ile de dostluk kurarak onun tasavvufî sohbetlerine katıldı. Timur'un ölümünden (807/1405) sonra fitne ve kargaşanın hâkim olduğu Semerkant'tan ayrılarak Şîraz'a döndü ve ömrünün geri kalan kısmını burada ilmî faaliyetlerle geçirdi. 6 Rebîülâhir 816 (6 Temmuz 1413) Çarşamba günü Şîraz'da vefat etti ve Atîk Camii civarındaki Vakıb Mezarlığı'na defnedildi.

Cürcânî, yaşadığı döneme kendi damgasını vuran ve sonraki yüzyıllarda bir otorite olarak etkisini devam ettiren çok yönlü birkaç âlimden biridir. Başlıca ilgi alanı kelâm, Arap dili ve edebiyatı olmakla beraber felsefe, mantık, astronomi, matematik, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf gibi dinî ve aklî ilimlerin hemen hepsine dair telif, şerh ve hâşiye türünde eserler vermiş, bundan dolayı "allâme" unvanını almaya hak kazanmıştır. Kaynaklar onun zeki, müdekkik, muhakkik, derin anlayışlı, fesahat ve belâgat sahibi, münazarada mahir bir âlim olduğunda ittifak eder. Cürcânî'nin bilhassa Arap dili, ferâiz ve kelâmla ilgili eserleri medreselerde nesilden nesile intikal ederek el kitabı haline gelmiş, kendisi ulemâ arasında büyük bir itimat kazanarak otorite sayılmış görüşleri medreselerin ilmî ve fikrî hayatında asırlarca süren tesirler meydana getirmiştir. Eserlerinin çoğu şerh ve hâşiye niteliğinde olmasına rağmen ulemâ bu eserleri diğer şerh ve hâşiyeler gibi teferruat saymak yerine asıl metinler kadar, hatta çoğunlukla onlardan daha önemli görmüştür. Yetiştirdiği talebeler arasında ünlü matematikçi Kadızâde-i Rûmî, Fethullah eş-Şîrvânî, Fahreddîn-i Acemî gibi isimler yer alır.

Felsefî kelâm hareketinin yaygın olduğu bir dönemde yetişen Cürcânî selefleri Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî ve Kādî Beyzâvî gibi felsefenin tesiri altında kalmış, kelâm sisteminde seleflerine nisbetle felsefeye daha fazla ağırlık vermiştir, genellikle Eş'arî kelâmcılarının, özellikle de Âmidî'nin görüşlerini benimser görmektedir. Cürcânî fıkıhta Hanefî mezhebine bağlıdır; itikadî konularda ise çoğunlukla Eş'arîler'in görüşlerini benimser. Cürcânî Arap dili ve edebiyatında daha çok Basra ekolüne (Basriyyûn) mensup bir dilci olarak kabul edilir. Bu konuda

Zemahşerî ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in tesiri altında kalmıştır. Eserlerinde seciden, yerli yersiz mecazlardan ve kaba istiarelerden uzak olan bir üslûp kullanmıştır.

Eserleri. Cürcânî kelâm, tasavvuf, felsefe, mantık, astronomi, aritmetik, münazara, sarf-nahiv, belâgat, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi değişik ilimlere dair irili ufaklı 100 civarında eser kaleme almıştır. Bunların belli başlıları şunlardır: 'Ta'rifat Tasavvuf İstilahleri', 'Şerhu'l Mevakif'(Mevakif Şerhi), 'Şerhüs Siraciyye', 'Haşiyetul elel Kaşşaf', Risaletül fi Kovli Taala', 'Risaletul Keder', 'Şerhul Hidaye'.

3.8.3 İmam Cezeri (ö.h.833, m.1429)

Emir Timur zamanında Semerkant'ta yaşayıp icat eden yine bir alimde Muhammed bin. Cezeridir. (h.751, m.1350- h.833, m. 1429). 25 Ramazan 751'de (26 Kasım 1350) Dimaşk'ta doğmuştur. İbnü'l-Cezerî diye anılması Cezîre-i İbn Ömer'e (bugünkü Şırnak'a bağlı Cizre ilçesi) nisbetledir.

İmam Cezeri'nin babası Salih, ilmi seven insan oğlunu eğitimine o küçük yaşta dikkat etmiş ve bu Cezeri 13 yaşındayken Kur'an'ı ezberlemesine sebep olmuştur. Hafız öldükten sonra İbnü'l-Buhâr'den hadis dinledimiş ve kıraat dersi almış. 769'da (1368) tahsil amacıyla Mısır'a ilk seyahatini yapmış. Burada bazı kıraat kitaplarını esas alarak ve cem' usulüyle Ebû Bekir İbnü'l-Cündî'den kıraat okumaya başlamış, ama Nahl sûresinin 90. âyetine gelince hocası vefat etmiş. Sonra İbnü's-Sâîğ Muhammed'den kırâat-i seb'a tahsil ettimiş. İbnü'l-Cündî'nin ölümü üzerine yarım kalan hatmini bu hocalardan tamamlamış. 770 yılı başında (1368 sonları) Dimaşk'a dönmüş ve yine Rebûlevvel 771'de (Ekim 1369) ebeveyniyle birlikte tahsilini ilerletmek için ikinci defa Mısır'a gitmişler. Muhammed b. İshak el-Eberkühî'nin bazı talebelerinden hadis dinlemiş. Şâfiî fakih Abdürrahîm b. Hasan el-İsnevî'den fıkıh dersleri almış. Daha sora Dimaşk'a dönen İbnü'l-Cezerî, burada Ebû Yûsuf Ahmed b. Hüseyin el-Kefrî'den kırâat-i seb'aya göre bir hatim indirmiş.

774 (1372-73) yılında Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr İsmâil b. Ömer, İbnü'l-Cezerî'ye fetva izni vermiş. 778'de (1376) Ziyâeddin Sa'dullah el-Kazvînî, 785'te (1383) Şeyhülislâm Ömer b. Reslân el-Bulkînî de ona fetva yetkisi vermişler. İbnü'l-Cezerî, Mısır'daki bazı âlimlerden istifade etmesi gerektiğini düşünerek 778 (1376) yılında

üçüncü defa Mısır'a gitmiş. Ziyâeddin Sa'dullah el-Kazvî'nî gibi hocalardan usul, meânî, beyân dersleri almıştır. İskenderiye'de bazı âlimlerden hadis dinlemiştir.

Mısır'daki tahsilini tamamlayan İbnü'l-Cezerî, Dımaşk'ta Emeviyye Camii'nde Kubbetü'n-nesr'in altında kıraat okutmaya başlamış. Onun yıllarca sürdürdüğü bu dersleri Endülüs, Yemen, Hindistan, Rum ve Acem diyarından gelen talebelerin ilgi odağı olmuştur. Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf İbnü's-Sellâr'ın 18 Şâban 782'de (17 Kasım 1380) vefatı üzerine Ümmü's-Sâlih Türbesi kıraat şeyhliği görevini de üstlenmiştir. Dımaşk'ta bir dârûlkur'ân yaptıran İbnü'l-Cezerî'den Dımaşk ve Mısır'da kırâat-i aşere okuyan pek çok talebe arasında oğlu Ebû Bekir Ahmed, Mahmûd b. Hüseyin b. Süleyman eş-Şîrâzî, Ebû Bekir b. Ahmed b. Musabbih el-Hamevî, Necîbüddin Abdullah b. Kutb el-Beyhakî, Ahmed b. Mahmûd b. Ahmed el-Hicâzî ve Mü'min b. Ali b. Muhammed er-Rûmî gibi şahsiyetler yer alır.

İbnü'l-Cezerî 792 (1390) yılında ikinci defa hacca gitti. Kendisinin kaleme aldığı biyografisinde 793'te (1391) Dımaşk kadılığına getirildiğini söylemiş. Zilkade 795'te (Eylül 1393) Atabeg Aytemiş'le aralarındaki bir dava konusuyla ilgili olarak muhtemelen Mısır'dan Dımaşk'a gelen İbnü'l-Cezerî, Kudüs Salâhiyye Medresesi'nde ders okutmakla görevlendirilmiş ve 797 (1394) yılı başlarına kadar bu görevine devam etmiştir.

Daha sonra Bursa'ya taşınan İbnü'l-Cezerî Yıldırım Bayezid'den büyük ilgi görmüştür, kendisine yüksek miktarda maaş bağlanarak, burada talebe yetiştirmesi sağlanmıştır. Padişahın teklifi üzerine 785 Şevvalinde (Aralık 1383) İstanbul'a yapılan askerî harekâta katılmış, ardından gerçekleşen Niğbolu Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'in beraberinde bulunmuş. Savaşın sonra Bursa'ya giden İbnü'l-Cezerî burada en-Neşr fi'l-kırâ'âtî'l-aşr adlı eserini yazmıştır.

İbnü'l-Cezerî, yaklaşık yedi yıl sonra meydana gelen Ankara Savaşı'na Yıldırım Bayezid'le birlikte katılarak esir düşmüş, ancak onun şöhretinden haberdar olan Amir Timur kendisini huzuruna getirterek ona saygı gösterdi ve ikramda bulunmuştur, ardından ülkesine götürüp Keş'te inşa ettirdiği medresede görevlendirilmiştir. Mâverâünnehir'de icadını devam ettiren Cezerî, 17 Şâban 807'de (18 Şubat 1405) Timur'un vefatından sonra onun torunu Sultan Halîl'den izin alarak 7 Zilhicce 807'de (6 Haziran 1405) Semerkant'tan ayrılmıştır. Uğradığı Buhara'da

gördüğü ilgi üzerine bir müddet burada kalıp ders vermiş. 27 Safer 808'de (24 Ağustos 1405) Buhara'dan Herat'a ulaştığında Sultan Mirza Şâhruh kendisini şehrin dışında karşılamış. Burada da bir müddet Şahîh-i Buḥârî'yi ve Begavî'nin Meşâbîḥu's-sünne adlı eserini okutmuş. Ardından Yezd'e, oradan İsfahan'a geçmiş. Ramazan 808'de (Mart 1406) Şîraz'a ulaşmış. Sultan Pîr Muhammed onu burada alıkoydu, pek çok talebe kendisinden kıraat okumuş. Daha sonra sultan tarafından kadı olarak tayin edilmiş. 5 Rebûlevvel 833'te (2 Aralık 1429) Şîraz'da Sûkuliskâfiyyîn'de bulunan evinde vefat etti ve kendi yaptırdığı dârülkur'ânda defnedild.

SONUÇ

Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, hayatı ve çalışmalarıyla yirminci yüzyılın en önemli İslam âlimlerinden biridir. Hayatını İslam'a ve ilme adanmış örnek bir insan olarak Özbekistan'da İslam'ın temsilcisi olmuştur. İslami ilimler alanında kendi vatanının halkına yol göstermiş, birçok insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur.

Özbekistan'ın (Şimdiki Kırgızistan'ın) Alay dağlarında koyunlara çobanlık eden Muhammed Yusuf'un ilme olan sevgisi oğlu Muhammed Sadık'a geçmiştir. Sovyet ortaokulunu başarıyla tamamlayan Muhammed Sadık mücadelesinden vazgeçmeden hayatını ilme adanmıştır. İlim tahsilinden sonra öğretmen olarak iş hayatına başlamış rektör yardımcısı, rektör, SSCB Yüksek Konseyi Milletvekili, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi Müftüsü, Bağımsız Özbekistan'ın Birinci Müftüsü, birçok uluslararası ilmi müessese ve dini teşkilat üyeliği gibi pek çok görevin ardından Maverünnehir halkının dini lideri olarak ömrünü tamamlamıştır. En zor zamanlarda hiç ümidini kaybetmeden mücadelesine devam ettiği görülmektedir. Ülkesinden ayrıldığında dahi vatanı ve halkı için mücadele etmeye devam etmiştir. Halkı için birbirinden kıymetli eserler yazmıştır. Vatanına döndükten sonra hiçbir makam ve mevki düşünmeden, yine aynı şekilde, belki de daha yoğun bir biçimde kendini İslam'a hizmete adanmıştır.

Muhammed Sadık, ömrünü ehl-i sünnet mezhebinin akaidini doğru bir şekilde öğretme ve yaymaya adanmıştır. İslami eğitimi Özbekistan'da yayma, dini cehaleti yok etme, cömertlik ve kardeşlik gibi duyguları artırma, ihtilafları ve fırkacılığı bitirme, bid'at ve hurafeciliği yok etmeyi kendine amaç edinmiştir. İnsanları hak dini İslam'a, Kuran'a ve Hz. Peygamber'in öğütlerini uygulamaya davet etmiştir.

İslami ilimlere bütüncül olarak yaklaşmış ve birçok alanda eser vermiş müçtehit bir âlim olan Muhammed Sadık, İslam tarihine yaklaşımını "Tarih bütün geçmiş ecdadın medresesidir" sözü çok iyi bir şekilde özetler. Kur'an ve hadisi esas alarak *İslam Tarihi* kitabını yazan Muhammed Sadık, tarihi bir emanet olarak görmüş ve onu tüm gerçekleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

M. Sadık, İslam tarihini Hz. Âdem'in yaratılışıyla başlayan ve günümüze kadar gelen bir süreç olarak değerlendirmektedir. Çalışmalarında Kur'an ve hadisi temel kaynak olarak kullanan yazar, çağdaş batı ve doğu âlimlerinin çalışmalarından da faydalanmıştır. İncelediği konuları her yönden ele almaya gayret ettiği görülmektedir. Özellikle olayların sebep ve sonuçlarına dair tek boyutlu yaklaşımlardan uzak durmaya özen göstermekte, tarihi olaylara etki eden her faktörü ortaya çıkartmaya çaba harcamaktadır. Çalışmalarında kullandığı üslupta tevazu ve bilimsellik dikkat çekmektedir.

Toplumun hem siyasal anlamda hem de dini anlamda oldukça çöktüğü bir dönemde Şeyh'in faaliyetleri Özbekistan için fevkalade önemlidir. Muhammed Sadık medreselerin ders programlarını değiştirmiş, *Ulumu'l-Kur'an* (Kur'an ilimleri), *Ulumu'l-Hadis* (Hadis ilimleri), *Firak İslamiye* (Fırkalar ve Yönelişler), *Fennu'l-Hitabe* (Nutuk Hakkında İlim), *Ayetu'l-Ahkâm* (Muhammed Ali Sabuni'nin tefsir kitabı), *Al-Manhalu'l-Hadis fi Şerhi'l-Hadis* kitabı gibi eserlerin okutulacağı yeni bir ders programına oluşturmuştur.

Bunların yanı sıra kurduğu Hilal Neşir yayınevi aracılığıyla *İman ve İslam Tarihi* gibi pek çok eser yayınlamıştır. İnsanların dini konulardaki sorularına cevap verecek bir site kurmuş, burada sorulan sorular ve verilen cevaplar daha sonra kitaplaştırılarak yine halkın hizmetine sunulmuştur.

Muhammed Sadık, Sovyetler Birliği döneminde hac ibadetini yerine getiremeyen Müslümanların önündeki engelleri diplomatik girişimleri sayesinde ortadan kaldırmış, Cuma hutbelerinde ve düğün, sünnet gibi törenlerde halka İslam'ın emir ve yasaklarını anlatmaya çalışmıştır. Onun bu çabaları sonucunda pek çok insan İslamiyet'i kabul etmiştir.

2015'te vefat eden müfessir, muhaddis, fıkıhçı, tarihçi, kısacası müçtehit âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, ardında telif, tahlil ve tercüme ettiği 100'den fazla eser bırakmıştır. Vatanına sadık, tarihi bir emanet olarak gören, "Ecdadın Medresesi'nden ders alıp onu gelecek nesillere ulaştırmaya çalışan bir âlim olarak bu dünyadan ayrılmıştır.

Kaynakça

- 1 Abdurahimov, Yunus, Ünal, Asife Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Kur'an İlimleri', International Journal of Cultural and Social Studies (InLCSS), II, Özel sayı I (2016). s. 404-411
- 2 Abduraimov, Abdülhafız Özbek Müfessiri M.S. M.Yusuf'un Tefsir-i Hilal Adlı Eserinde Kur'ani Yorumlama Yöntemi, (yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018
- 3 Ahmad Muhammad Tursun Muhammadga (s.a.v.) sodiq Muhammad Sodiq (Muhammed'e Sadık Muhammed Sadık), Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
- 4 Ahmad Tursun Ayyorlik fitnaning boshi (Kurnazlık Fitnenin Başı) İslam Nuri, Sayı 20, Ocak, 1992, s
- 5 Erşahin, Seyfettin Özbek Alimi Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un İslam'da İnsan Hakları Adı Eseri Üzerine, İslami Araştırmaları Hukukun Üstünlüğü, Özel sayısı, XIV/2 Ankara, 2001, s. 337-343
- 6 Ey iymon keltirgan bandalar Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf ile söhbet, *Sovet Sharq Musulmonlari*, Sayı 3, 1991, s. 18-23
- 7 Hammani birlashishga chaqiramiz, (Herkesi Birlik Olmaya davet ediyoruz) İslam Nuru, Sayı 2, Ocak, 1993, s.
- 8 İbn Kasir. Tafsiri İbn Kasir, Lubnan: Darül Mufid, 1983.
- 9 Doğu Sovyet Müslümanları' dergisi 'İslam talimatı ve halklar arası ilişkiler' makalesi s.1-2, 1990y. 2.baskı

10	Mahmud Şokir	İslam Tarihi, Taşkent:
Maktabi İslami, 1991.
11	Muhammad Amin Muhammed Yusuf	Islomga bagışlangan umr
(İslama Adammiş Ömür), Taşkent:
Hilol-Nashr, 2016.
12	Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf.	Islom va tabiatni asrash,
<i>Sovet Şarq Musulmonlari</i> , Sayı 4,
1989, s. 7-9.
13	Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf	İslom va umuniy
an'analar, <i>Sovet Şarq
Musulmonlari</i> , Sayı 4, 1990, s. 3-8.
14	Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf	İslom va xalqaro
munosabatlar, <i>Sovet Şarq
Musulmonlari</i> , Sayı 2, 1990, s. 1-2.
15	Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf	Qur'oni karim hidoyatidan,
<i>Sovet Şarq Musulmonlari</i> , Sayı 4,
1989, s. 3-5.
16	Muhammad Sodiq	Hadis ve Hayot, Taşkent:, Hilol-Nashr,
2006.
17	Muhammad Sodiq	Rasululloh S.A.V., Taşkent: Hilol-
Nashr, 2010
18	Muhammad Sodiq	Bahtiyor oila, Taşkent: Hilol-
Nashr, 2016.
19	Muhammad Sodiq	Ochiq hat, Taşkent: Hilol-Nashr, 2014

20	Muhammad Sodiq	‘Амаллар Ниятга Боғлиқдир’ Таşkent: Hilol- Nashr,2018
21	Muhammad Sodiq	Aqoid ilmi va unga boғliq masalalar, Таşkent: Hilol-Nashr, 2016
22	Muhammad Sodiq	Bozor va unga boғliq masalalar, Таşkent: Hilol-Nashr, 2018
23	Muhammad Sodiq	Din – nasihatdir, Таşkent: Hilol-Nashr, 2018.
24	Muhammad Sodiq	Hislatli hikmatlar шарhi, Таşkent: Hilol- Nashr, 2018
25	Muhammad Sodiq	İhtiloflar: sabablar, yeçimlar, Таşkent: Hilol-Nashr, 2018
26	Muhammad Sodiq	. İjtimoiy odoblar, Таşkent: Hilol- Nashr, 2014.
27	Muhammad Sodiq	Keksalarni ezozlaş, Таşkent: Hilol- Nashr, 2017
28	Muhammad Sodiq	Mazhablar – birlik ramzi, Таşkent: Hilol-Nashr, 2016
29	Muhammad Sodiq	Mo’minning me’roji, Таşkent: Hilol- Nashr, 2018
30	Muhammad Sodiq	Mo’minning najoti, Таşkent: Hilol- Nashr, 2019
31	Muhammad Sodiq	Mo’minning umr safari, Таşkent: Hilol-Nashr, 2019
32	Muhammad Sodiq	Mukammal saodat yo’li, Таşkent: Hilol-Nashr, 2018
33	Muhammad Sodiq	Mustalahul hadis, Таşkent: Hilol- Nashr, 2018

34	Muhammad Sodiq	Naqshbandiya vazifalari, zikrlar, Taşkent: Hilol-Nashr, 2016
35	Muhammad Sodiq	Odoblar hazinasi, Taşkent: Hilol-Nashr, 2019
36	Muhammad Sodiq	Ruhiy tarbiya, Taşkent: Hilol-Nashr, 2017
37	Muhammad Sodiq	Samarqandning sara ulamolari, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
38	Muhammad Sodiq	Sarafs ahli so'ragan masalalar, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
39	Muhammad Sodiq	Sof tabiat dini, Taşkent: Hilol-Nashr, 2016
40	Muhammad Sodiq	Soğlom bola, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
41	Muhammad Sodiq	Tasavvuf haqida tasavvur, Taşkent. Hilol-Nashr, 2019.
42	Muhammad Sodiq	Usulul fiqh, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
43	Muhammad Sodiq	Vasatiya – hayot yo'li, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
44	Muhammad Sodiq	Zikr ahlidan sorang, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
45	Muhammad Sodiq	Zuhd va hayo, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
46	Muhammad Sodiq	Aqiydatut-Tahoviya, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
47	Muhammad Sodiq	Folbinlik, sehrgarlik, jin çiqariş, Taşkent: Hilol-Nashr, 2017
48	Muhammad Sodiq	Hidoyat İmomı, Taşkent: Hilol-Nashr, 2019

49	Muhammad Sodiq	İymon, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
50	Muhammad Sodiq	Kifoya, Taşkent: Hilol-Nashr, 2016
51	Muhammad Sodiq	Mo'minning qalqoni, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
52	Muhammad Sodiq	Qur'on ilmlari, Taşkent: Hilol-Nashr, 2019
53	Muhammad Sodiq	Qur'on va sunnatdagi ilmiy mo'jizalar, Taşkent: Hilol-Nashr, 2019
54	Muhammad Sodiq	Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimasini, Taşkent: Hilol-Nashr, 2019
55	Muhammad Sodiq	Sunniy aqidalar, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018
56	Muhammad Sodiq	İslam Tarihi, Taşkent: Hilol-Nashr, 2018.
57	Muhammed Emim, Muhammed Yusuf	Özbekistan, 24/VII-2018 s. röportaj
58	Adinahan, Muhammed Yusuf	İstanbul, 05/IV-2019 s. röportaj
59	Muhammed, Kerim	Özbekistan, 16/VIII-2019 s. Röportaj
60	Tahir Malik	Özbekistan, 11/VII-2018 s. Röportaj

TDV İslam Ansiklopedisi 34.cilt, s-113. 2007

<http://islom.uz/view/shaih-muxammad-sadik-muxammad-yusuf>

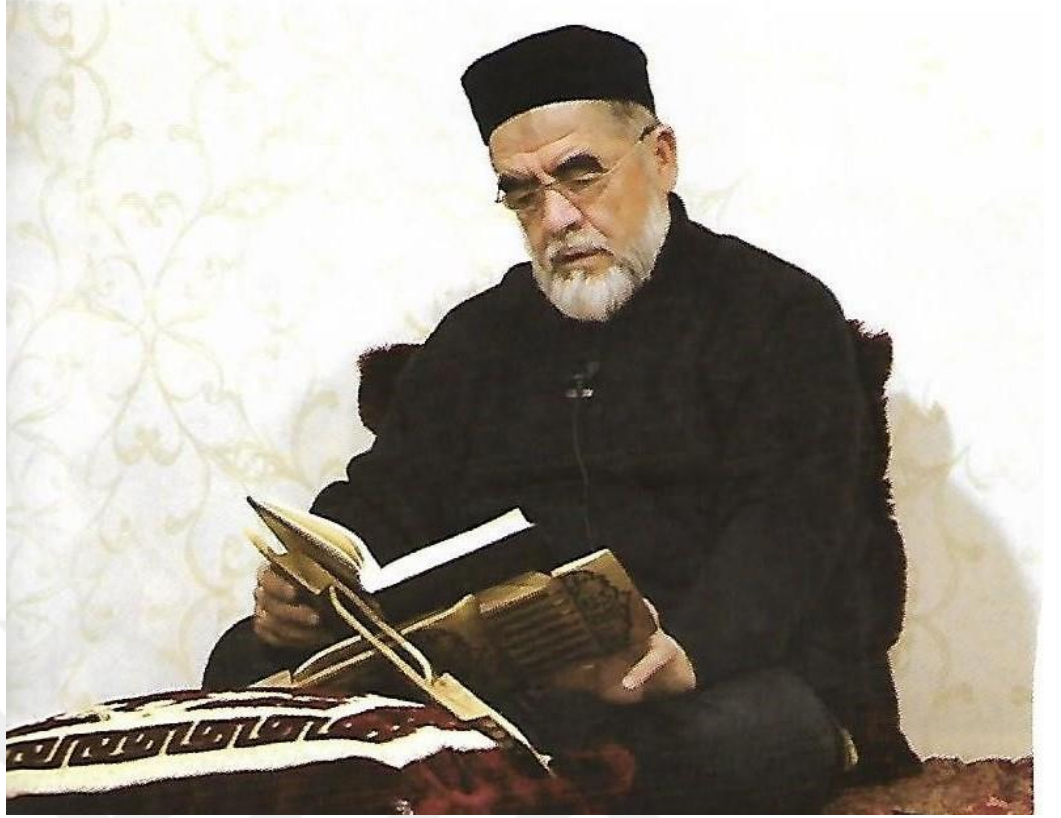
<https://islom.uz/view/gozal-fazilatlar-soxibi-shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf-xazratlari>

<http://bukharimailru.blogspot.com.tr/2015/03/blog-post70.html>

<https://hilolnashr.uz/kitoblar/mualliflar/shayh-kitoblari>

<https://www.uzbekistan.de/en/nachrichten/nachrichten/commemorating-sheikh-muhammad-sadik-muhammad-yusuf>

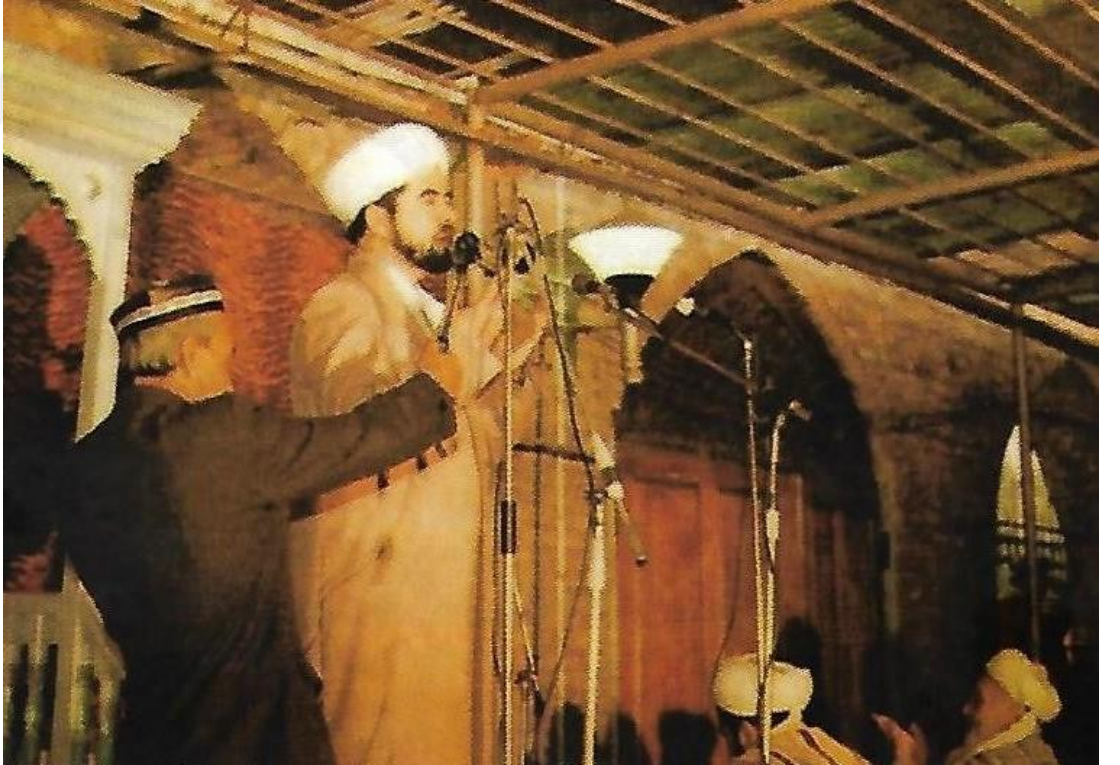
1-Resim: Şeyh Muhammed Sadık kitap okurken.

2-Resim: “Keşke Takva Sahibi olabilsek” Taşkent ‘Çolpan’ y 1992 s. Bu kitapta Şeyh Muhammed Sadık 1989-1992 yıllara ait makale ve sohbetleri yayınlanmıştır.

3-Resim: Şeyh Muhammed Sadık, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları
Diyanet İşleri Başkanı Müftü Ziyaeddinhan İbni İşan Babahanla birlikte.

4-Resim: Şeyh Muhammed Sadık camiide vaaz yaparken.

5-Resim: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği devlet başkanı M.S. Gorbaçov şeyh Muhammed Sadık'la 1990 s.

6-Resim: Ünlü Kırgızistan yazarı Cengiz Aytmatov ve Sovyetler Birliği devlet başkanı M.S. Gorbaçov şeyh Muhammed Sadık'la 1990 s.

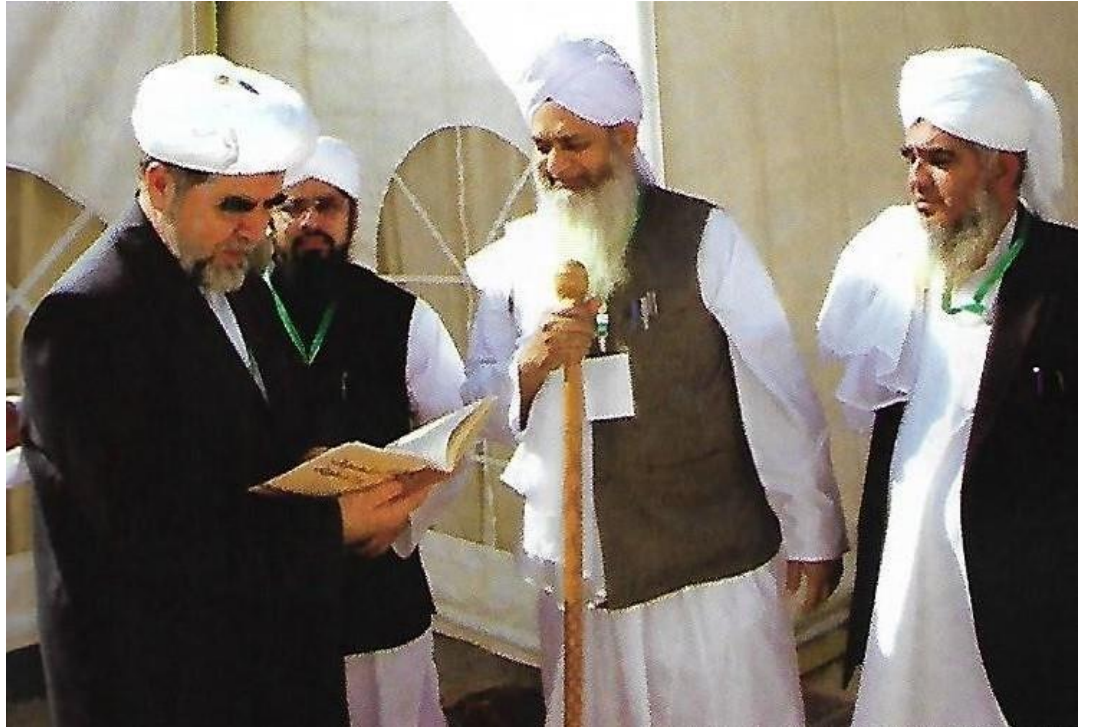
7- Resim: Dünya Müslüman Âlimler Birliği Başkanı Yusuf el-Karadavi
Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'la birlikte.

8-Resim: Prof. Dr. M. Said Ramazan el-Buti Muhammed Sadık'la.

9-Resim: Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi şura meclisi tarafından Şeyh Muhammed Sadık'a 'al fahri' nişanı verilmiştir. 2014 s.

10-Resim: Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf bir grup Pakistan alimleriyle birlikte.

11-Resim: Muhammed Sadık Muhammed Yusuf Tataristan alimleriyle birlikte.